

ДИМИТРИЈЕ ЉОТИЋ – ПОРТРЕТ ЈЕДНОГ КОЛАБОРАЦИОНИСТЕ

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Време Другог светског рата у Србији, као и на простору бивше Југославије, представља велики период бола, туге, несреће и конфузије у друштву, у сваком смислу и аспекту: људском, националном, идеолошком, јавном и приватном. Да би се боље разумело то време, неопходно је размотрити све чињенице које документи, као и тадашњи савременици и ранији и данашњи истраживачи презентују.

Свакако, увек треба имати у виду да не треба писати острашћено, већ водити рачуна о историјским изворима који раније нису били познати јавности. Међутим, у исто време треба избећи замку у коју упада знатан број данашњих истраживача, а то је ревизија историјских чињеница, тј. тврдње да у неким документима пише оно што у њима не пише.

У чланку о Димитрију Љотићу и његовој профашистичкој и екстремно десничарској организацији и покрету „Збор” настојано је да се прикаже права природа ове историјске личности и његових присталица баш због тога да би се избегла некритичка ревизија историје. Историја нас мора учити истини, јер у супротном губи свој смисао.

Кључне речи: *Димитрије Љотић, „Збор”, фашизам, екстремна десница, Југославија, Србија, Други светски рат, окупација, колаборација, Милан Неђић*

Увод

Први балкански рат (1912–1913) и Други балкански рат (1913), албанска побуна на Космету (1913) и Први светски рат (1914–1918) донели су велике жртве (материјалне, економске, људске и сваке друге) на простору некадашње Југославије, а највише на подручјима Србије, Црне Горе и Македоније. На поменутих просторима људске жртве биле су толике да се може рећи да су попримиле обележја демографске катастрофе. Наиме, процењује се (будући да тачни губици никада нису утврђени) да је Србија у Првом балканском рату имала 11 698, а Црна Гора 2 836 страдалих. У Другом балканском рату Србија је, по неким изворима, имала 14 000, а Црна Гора 240 страдалих.¹ Верује се да је у албанској побуни на

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

¹ О губицима у Првом и Другом балканском рату види: Борис Милосављевић, *Балкански ратови, Летопис Матице српске*, књига 491, свеска 3, Матица српска, Нови Сад, 2013.

Космету настрадало око 800 припадника српских оружаних снага. У Првом светском рату, пак, процењује се да је Србија (која је тада обухватала и територију данашње Републике Македоније, али не и данашњу Војводину) изгубила око 1 247 435 људи,² док је Црна Гора такође имала велике губитке: око 20 000 страдалих.³ И у осталим крајевима некадашње Југославије (који су у време Првог светског рата били у саставу Аустроугарске) губици су били велики.⁴

Ови губици негативно су утицали на морал, родну структуру, националну свест и патриотизам Срба између два светска рата (1918–1941).⁵ Од њих се, као и од губитака у Другом светском рату (1941–1945) који су били међу најтежим, од свих зарађених држава,⁶ становништво Србије, Црне Горе и Македоније безуспе-

² Око 845 000 цивила и 402 435 припадника оружаних снага – припадника Српске краљевске војске (СКВ) (државне војске Краљевине Србије), жандарма (полицајаца) и комитских (четничких) герилских одреда који су дејствовали у Србији у време окупације 1915–1918. године, док се СКВ борила на Солунском фронту. Напомињемо још и то да су губици Србије износили 28% становништва, што су, у процентима, најтежи губици неке од зарађених држава у Првом светском рату. Поменути подаци су изнети на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. Иначе, процењује се да је, од укупних губитака Србије поменутих у тексту и овој фусноти, са територија које су данас у Србији (од данашње српско-македонске границе на југу па до Саве и Дунава на северу) у Првом светском рату настрадало око 1 142 435 људи (770 000 цивила и 372 435 припадника оружаних снага), док је са територије данашње Македоније настрадало око 105 000 људи (75 000 цивила и 30 000 припадника оружаних снага). О губицима у Првом светском рату, на пример, види: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига 1, Centar-film, Prizma, Београд-Крагујевац, 1995. и Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.

³ Око 7 000 цивила и 13 000 припадника оружаних снага – припадника Црногорске краљевске војске (државне војске Краљевине Црне Горе), жандарма (полицајаца) и комитских (четничких) герилских одреда који су дејствовали у Црној Гори у време окупације 1916–1918. године.

⁴ Процењује се да је са простора Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Војводине, Боке Которске и Црногорског приморја до града Бар у Првом светском рату страдало 600 000 људи. Такође, процењује се да је на истим просторима, нарочито у БиХ, од аустроугарских власти настрадало и око 50 000 српских цивила. Дакле, процене губитака говоре да је у Првом светском рату, на свим територијама које је после уједињења 1918. године обухватала Југославија, страдало око 1 900 000 људи. О српским жртвама у БиХ у Првом светском рату види: Владимир Ћоровић, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини за време Светског рата 1914–1918*, Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 1996.

⁵ О томе види: Драгиша Васић, *Карактер и менталитет једног поколења. Деведесто трећа*, Просвета, Београд, 1990.

⁶ Југославија је у Другом светском рату била међу државама које су имале највеће људске и материјалне губитке. Процењује се да је имала 1 310 558 страдалих (1 706 000 страдалих укључивала је и губитке у потенцијалном наталитету убијених), односно 8,2% становништва. Од тога, сматра се да је било 829 000 цивила и 481 558 припадника оружаних снага (10 358 припадника Југословенске краљевске војске (ЈКВ), 305 100 припадника Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и 166 100 припадника Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО)). Процењује се да је, од поменутог укупног броја настрадалих у целој Југославији, у Србији настрадало 294 086 особа (212 000 цивила и 82 086 припадника оружаних снага – 6 386 припадника ЈКВ, 45 200 припадника НОВЈ и 30 500 припадника ЈВУО), у Црној Гори 25 233 особе (10 000 цивила и 15 233 припадника оружаних снага – 233 припадника ЈКВ, 8 000 припадника НОВЈ и 7 000 припадника ЈВУО) и у Македонији 28 349 особа (8 000 цивила и 20 349 припадника оружаних снага – 699 припадника ЈКВ, 19 550 припадника НОВЈ и 100 припадника ЈВУО). Додајемо још да се под губицима Југословенске краљевске војске (ЈКВ), која је била државна војска Краљевине Југославије, мисли на оне који су, борећи се у њеним редовима, страдали у Априлском рату од 5. до 18. априла 1941. године или су касније страдали у заробљеништву. Краљевска војска је фактички престала да постоји поразом у поменутом Априлском рату. О губицима у Другом светском рату, на пример, види: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. и Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svetlost, Sarajevo, 1990.

шно деценијама опорављало, а може се рећи да се ни дан-данас није сасвим опоравило⁷ због тога што је највише настрадало мушко становништво у младој и средњој доби, дакле онај део мушког становништва у пуној физичкој и репродуктивној снази.

Иако су се по окончању Првог светског рата, 1918. године, Срби нашли уједињени у једној држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је 3. октобра 1929. године преименована у Краљевину Југославију, испоставило се да она није функционисала онако како је замишљено. Велика очекивања од те творевине показала су се нереалним, а српски, као и сви остали југословенски народи, од њеног оснивања морали су се борити са великим бројем проблема, тешкоћа и изазова: политичких, националних и привредних (економских). Нека од њих су: питање граница, реваншистичке и ревизионистичке претензије суседа (првенствено Италије, Мађарске, Албаније, Бугарске, а касније и Немачке), српско и хрватско питање, питање државног уређења (унитарно, федералистичко или нешто треће), привредне (економске) и социјалне (друштвене) разлике између различитих крајева државе, као и исте такве разлике између класа (сталежа⁸) у оквиру самог становништва, политичка нестабилност, привредна и социјална неразвијеност и заосталост⁹ и зависност од страних економија (првенствено француске и британске, а касније и италијанске и немачке), непросвећеност, сујеверје и неписменост (нарочито у сеоским срединама) и др. Све то, уз утицај из Европе и света, допринело је настанку и бујању различитих идеологија и погледа на свет од којих су, свакако, најопасније биле оне екстремно десничарске.

⁷ Наравно, и у осталим крајевима бивше Југославије становништво се ни дан-данас није сасвим опоравило од губитака из Првог и Другог светског рата. Тако се сматра да је у Другом светском рату у Босни и Херцеговини настрадало 532 059 особа (339 000 цивила и 193 059 припадника оружаних снага – 1 659 припадника ЈКВ, 113 000 припадника НОВЈ и 78 400 припадника ЈВУО), у Хрватској 375 791 особа (230 000 цивила и 145 791 припадник оружаних снага – 991 припадник ЈКВ, 94 800 припадника НОВЈ и 50 000 припадника ЈВУО) и у Словенији 55 040 особа (30 000 цивила и 25 040 припадника оружаних снага – 390 припадника ЈКВ, 24 550 припадника НОВЈ и 100 припадника ЈВУО). Треба рећи и то да је у Југославији убијено и 60 000 Јевреја (од 77 000 колико их је било на почетку Другог светског рата), али се они воде у посебним листама губитака, који су одвојени од листа губитака у зараћеним државама, будући да је злочин геноцида над њима у Другом светском рату посебан случај и пример масовних убистава.

⁸ Не мисли се на сталеже у средњовековном и рановоковном смислу.

⁹ Од социјалне неразвијености и заосталости најпогубнија била је она здравствена која је доводила до тога да један део становништва умире и од болести које су се ефикасно могле лечити чак и у то време. Томе је допринело и то што су, и иначе недовољно развијени, војни и цивилни санитет и медицинска мрежа у Србији били десетковани и разорени у време Првог светског рата. О раду војног и цивилног санитета у Србији у Првом светском рату, на пример, види: Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916. Рад војно санитетске службе*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2006.; Александар С. Недок, Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2014.; Васо Радивојевић, Драгиша Страхињић, Димче Миновски, *Санитетска транспортна средства у ратовима Србије од 1912 до 1918 године у слици и речи*, Српско-македонско друштво „Срма”, Битољ, 2015. и др.

Основе за настанак, развој и ширење десничарских покрета, идеја и идеологија у Европи, свету и Краљевини СХС/Југославији по завршетку Првог светског рата

Први светски рат није оставио разорне последице само на југословенско друштво и државу. Исте такве последице осетила је цела Европа (а у неким видовима и цео свет). Као што је приметио историчар др Александар Стојановић са Института за новију историју Србије у Београду, после тако разорног рата, за који се мислило да није могућ међу цивилизованим људима, многи интелектуалци у Европи и свету (нарочито у северној Америци), а под њиховим утицајима и Краљевини СХС/Југославији, одали су се песимистичкој представи реалности која је често у њиховим делима презентована као, донекле, апокалиптичан доживљај света.¹⁰ Тако су поменути интелектуалци, вредностима савременог доба (као што су нове технологије, убрзана индустријализација, либерална економија, нестајање патријархалних односа у друштву и породици и њихово замењивање женском еманципацијом, авангарда у уметности) почели супротстављати старе традиционалне вредности.¹¹ Међутим, то су чинили уз изразито некритичко посматрање историје. Наиме, они су преко сваке мере и без критике глорификовали средњи и рани период новог века, тј. оне државне и друштвене односе који су владали до Велике француске буржоаске (грађанске) револуције 1789–1794. године. Тако се догодило да су у XX век вештачки пренете и митологизоване неке од државних и друштвених идеја из давне прошлости, а то је, пак, довело до настанка и ширења различитих десничарских покрета, идеја и идеологија о раси, животном простору и посебној улози неких народа (нација) у развоју цивилизације и човечанства широм Европе и света, па тако и у Југославији.

Популаризацију таквих идеја нарочито је извршило дело Освалда Шпенглера *Пропаст Запада* из 1918. године, као и дела филозофа тзв. органске филозофије и политичке мисли с краја XVIII и прве половине XIX века, а нарочито француских органиста Жозефа де Местра и Луја де Бонала. У радовима органиста преовладавале су идеје хришћанског феудализма из средњег века и идеје просвећеног апсолутизма из раног новог века. Они су се залагали за уређење друштва на феудално-сталешким основама уз главну улогу цркве и монарха. За органисте је свака револуција била противприродна и богохулна и представљала је увод у безвлашће, нереде, сукобе и анархију. Читаво људско друштво схватили су као организам (одатле им и назив органисти) у којем одређена класа (сталеж) има улогу органа, док су сви појединци ћелије. Укратко, органисти су пропагирали значај националног организма у којем појединац нема своју вољу и сасвим је подређен целини, тј. помену-

¹⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 58.

¹¹ Исто, стр. 58.

том националном организму. Тако је настала својеврсна органистичка феудална пирамида и тријада *Бог-краљ-домаћин*, а она је, преко Шарла Мораса, главног идеолога француске екстремно десничарске монархистичке партије Аксион франсез (Француска акција),¹² у Југославији нашла одушевљеног присталицу у лику Димитрија Љотића.¹³

На десничарске покрете у Европи, свету и Југославији велики утицај имала је и еугеника – квази научна дисциплина, односно квази научни био-социјални програм за контролу и побољшање људске врсте.¹⁴ Делила се на две подврсте. Једна се звала негативна еугеника и подразумевала је да се „инфериорни” људи спречавају, на различите начине, да оставе потомство, док се друга називала позитивна еугеника и подразумевала да се „супериорни” људи подстичу да се што више размножавају. Према еугеничарима људска врста и њен прогрес били су угрожени ширењем гена поменутих „инфериорних” људи (а то су, по њима, били сви сиромашни, слаби, болесни ...) који би требало да буду уклоњени или природном селекцијом или методом силе. Укратко, у основи еугенике било је да сви људи на Земљи нису биолошки једнако вредни, те да неки имају веће право на живот од других, што је, како је приметио др Стојановић, прилично проблематично са моралног становишта. Иначе, расним теоријама, теоријама о укрштању крвних група и људи различитог етничког порекла бавио се у време између два светска рата велики број научника, као и социјалних и политичких активиста широм Европе и Америке. Сви они су, при том, користили класични колонијални расизам¹⁵ и социјал дарвинизам¹⁶. И у Краљевини СХС/Југославији било је људи који су, под таквим европским утицајима, пропагирали еугенику, расизам и социјал дарвинизам. Неки од њих били су лекари др Урош Круљ и др Светислав Стефановић, професор Велибор Јонић, затим писац, правник и психолог Владимир Велмар-Јанковић, управник Централног хигијенског завода, лекар др Стеван З. Иванић, антрополог Бранимир Малеш и др.

¹² Партију Аксион франсез основали су, 1899. године, Морис Пижо и Анри Вожао, а њен главни идеолог био је поменути Шарл Морас.

¹³ У Југославији је ова органистичка феудална пирамида и тријада називана „божанствена” или „божанска” (Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 60).

¹⁴ Оснивач еугенике био је британски антрополог и социолог Френсис Галтон, рођак чувеног британског природњака и геолога Чарлса Дарвина. У Галтоновом делу *Питања о људској способности и њеном развоју* из 1883. године по први пут је поменута еугеника. Галтон је сматрао еугенику науком или био-социјалним програмом који се односио на укрштање најквалитетнијих поза или раса.

¹⁵ О колонијалном расизму види, на пример: Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.

¹⁶ Социјалдарвинизам је термин који се користио за различите теорије, идеје и идеологије о развоју људског друштва у којем опстају само најјачи. Настао је када је британски филозоф и социолог Херберт Спенсер у свом делу *Принципи биологије* из 1864. године, применио Дарвинов постулат из дела *Порекло врста* из 1859. године о постојању супериорних биљних и животињских врста на људско друштво и човека као јединку. Спенсер је тада сковао израз „опстанак нај прилагођенијих”. Наравно, сам Дарвин никада није свој поменути постулат примењивао на људско друштво и стриктно га је ограничавао само на биљни и животињски свет.

Најважнији десничарски покрети и организације у Краљевини СХС/Југославији

Покрети и струје који су се дешавали у Европи и свету после Првог светског рата утицали су на прилике у тек новоформираној Краљевини СХС/Југославији. Под њиховим утицајем, нарочито идеологије француских филозофа органиста, али и фашизма, и југословенски народи створили су неке од својих десничарских покрета и идеологија.¹⁷

Десничарске организације у Краљевини СХС/Југославији могу се поделити на неколико група, од којих су најзначајније биле оне које су заступале једну од три следеће опције:

- интегрално југословенство,
- српско национално усмерење,
- хрватско национално усмерење.

Организације које су заступале тзв. интегрално југословенство¹⁸ биле су: Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), Здружење борцев Југославије (БОЈ)¹⁹, Југословенска акција (ЈА), Јадранска стража (ЈС) и Југословенски народни покрет „Збор“ (ЈНП „Збор“) који је касније од југословенског десничарског постао екстремно српски десничарски покрет који ће временом пригрлити фашистичку идеологију. Десничарске организације које су заступале српско национално усмерење биле су: Српска националистичка омладина (СРНАО) и Народна одбрана (НО) која је најпре била про српски национално усмерена, затим је једно време била пројугословенска да би се затим опет вратила српском националном усмерењу. На крају, десничарске организације које су заступале хрватско национално усмерење биле су: Хрватска националистичка омладина (ХАНАО) и Хрватска револуционарна организација усташа (ХРОУ) која је била екстремна фашистичка организација и у Другом светском рату ће постати позната по масовним покољима Срба, Рома, Јевреја, Хрвата антифашиста и свих осталих који су јој се противили.

Димитрије Љотић – живот до почетка политичког деловања и формирање екстремних политичких уверења

Димитрије Љотић рођен је 12. августа 1891. године у Смедереву, у породици која је била веома блиска краљевској кући Карађорђевића.²⁰ Његов отац Владимир био је народни посланик у Скупштини Србије. Радећи у дипломатији једно време је био ге-

¹⁷ Поред поменутог, на настанак десничарских покрета и идеологија у Краљевини СХС/Југославији утицали су и помињани социјални и други проблеми, али и сепаратистичке тежње појединих југословенских народа и националних мањина, као и реваншизам и ревизионизам суседних држава.

¹⁸ Интегрално југословенство је политичка идеологија која се заснивала на негацији сваке посебности и особености југословенских народа. Наиме, Срби, Хрвати и Словенци сматрани су тек племенима јединствене југословенске нације. Ову политичку идеологију нарочито је заступао краљ Александар I Карађорђевић од завођења Шестојануарске диктатуре 1929. године до своје погибије 1934. године.

¹⁹ БОЈ је деловао углавном у Словенији.

²⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 80.

нерални конзул Краљевине Србије у Солуну. Владимир Љотић био је члан Народне радикалне странке и, као такав, близак са Николом Пашићем, председником те партије. Димитријева мајка Љубица је такође потицала из угледне породице. Наиме, била је потомак Станоја Михаиловића. Кнез Станоје је управљао Колубарском кнежином Београдске нахије и био је убијен од дахије у Сечи кнезова 1804. године која је била непосредни повод за избијање Првог српског устанка (1804–1813).

Димитрије Љотић је основну школу завршио у родном Смедереву у којем је уписао и гимназију. Међутим, пошто му је отац добио положај генералног конзула у Солуну, средње образовање завршио је у том граду.²¹ По повратку у Србију уписао је Правни факултет Универзитета у Београду на којем је дошао под утицај идеја руског писца Лава Толстоја, тј. под Толстојеву интерпретацију хришћанства.²² Услед тога је постао, на неки начин, толстојевски анархиста који је државу сматрао творцем свих зала, па је стога одлучио да ће, када дође време да служи војску, одбити пушку и полагање заклетве.²³

Међутим, када је, у јесен 1912. године, избио Први балкански рат, Љотић није ни добио позив у војску, али се, ипак, пријавио као добровољац – болничар. Тако је Љотић у оба балканска рата (1912–1913) служио у санитетској служби српске војске. После балканских ратова отишао је на студије у Париз, (од августа 1913. до јуна 1914. године), што је на њега оставило неизбрисив и трајан траг.²⁴ Наиме, Димитрије Љотић је најпре желео да упише Пољопривредни факултет, али у томе није успео, јер није положио пријемни испит, па је време проводио у посетама црквама, музејима и библиотекама, али и у посетама француским екстремно десничарским монархистичким политичким партијама, као што је Аксион франсез. Те посете су код Љотића почеле стварати екстремно десничарске политичке ставове и иста таква монархистичка уверења. Од Шарла Мораса и партије Аксион франсез Љотић је преузео милитантну верзију монархизма која је више личила на апсолутистичку монархију средњовековног типа него на монархије XX века,²⁵ поменути органистичку тријаду *Бог-краљ-домаћин*, клерикализам, критику револуција и сталешки и задружни концепт уређења друштва и државе.

Јуна 1914. године Димитрије Љотић је допутовао у Србију на одмор где га је затекло избијање Првог светског рата (1914–1918). Овај пут је ратовао са оружјем у руди. Стекао је чин поручника и постао командир чете. По завршетку Првог светског рата и стварању Југославије (1. децембра 1918) био је распоређен на командно место на железничкој станици у варошици Бакар код Ријеке, у данашњој Хрватској. Током тамошње службе угушио је, 1919. године, штрајк железничких радника

²¹ Димитрије Љотић је у Солуну завршио Српски лицеј у којем је, са непуних 16 година, положио матуру.

²² Kristijan Kužidlovski, *The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 41.

²³ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934 – 1945*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 17.

²⁴ Kristijan Kužidlovski, *The early ideological influences...*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 43.

²⁵ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 60.

који су предводили комунисти.²⁶ Када је наредне, 1920. године у марту проглашена демобилизација војске,²⁷ Љотић се вратио у Смедерево и оженио Ивком Мавринац коју је упознао у Бакру. Убрзо је наставио студије на Правном факултету у Београду које је успешно завршио. Затим је положио адвокатски испит и почео се бавити адвокатуром у Смедереву.²⁸ Недуго затим, отиснуо се у политичке воде.

Политичко деловање до оснивања „Збора”

Године 1920. Димитрије Љотић се, иако је тврдио да је партијска политика безначајна за његова уверења и појмове, учланио у Народну радикалну странку (НРС) Николе Пашића. Недуго по учлањењу, захваљујући свом активном раду, постао је председник омладинске организације поменуте странке. Предано је радио све до 1926. године, када се повукао из активног рада у странци, оптучујући је да га је преварила. Наиме, Љотић је мислио да ће својим радом променити НРС, док је страначко руководство, са друге стране, мислило да ће променити Љотића, обуздати га и приволети да ради потпуно у складу са страначким програмом од кога је Љотић озбиљно одступао. Наредне, 1927. године, као кандидат Народне радикалне странке,²⁹ кандидовао се на парламентарним изборима за народног посланика из Подунавске области чији је административни центар било Смедерево. Међутим, у овом првом Љотићевом јавном учествовању на изборима за парламент победио га је Коста Тимотијевић из Демократске странке (ДС).³⁰

У поменутом периоду после Првог светског рата, па до увођења Шестојануарске диктатуре, дакле од 1918. до 1929. године, на Љотићеве политичке ставове утицала је и политичко-религиозна мисао руског емигрантског филозофа Николаја Берђајева и културно-политички покрет славофила (нарочито Алексеја Хомјакова). Поменути утицаји Берђајева и Хомјакова огледали су се у Љотићевим расправама о појмовима слободе, односима између појединца (индивидуе) и заједнице, појединца и Бога, у визији национално-културне заједнице засноване на узајамној љубави, а не на личном интересу или профиту.³¹ Таква национално-културна заједница делимично је утицала на формулацију појма и идеолошког постулата „задруже” у смислу које ће касније пропагирати Југословенски народни покрет „Збор”.

²⁶ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 19.

²⁷ Демобилизација војске проглашена је 31. марта 1920. године. Том приликом је, тада још увек регент Александар Карађорђевић (будући да је краљ још увек био његов отац Петар I Карађорђевић), издао једну наредбу која спада међу најлепше говоре тзв. војничког беседништва. Она се у целости може прочитати у делу: Бранислав Ђ. Нушић, *Реторика. Наука о беседништву*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д., Београд, 1938, стр. 505–507.

²⁸ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 20.

²⁹ Димитрије Љотић је, и после повлачења из активног страначког рада 1926. године, ипак остао члан НРС-а, па је стога и учествовао на парламентарним изборима 1927. године као припадник НРС-а.

³⁰ На поменути изборима Димитрије Љотић добио је 5 614 гласова, односно петину гласова у Подунавској области.

³¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, стр. 62.

Увођење монархо диктатуре од стране краља Александра I Карађорђевића, 6. јануара 1929. године, до које је дошло као последица атентата у Народној скупштини 20. јуна 1928. године,³² Димитрије Љотић је дочекао са одушевљењем, јер је сматрао да се коначно остварује његово уверење о тријади *Бог-краљ-домаћин* и да се ослобађа страначке политичке активности, будући да су, увођењем диктатуре, све политичке странке у Југославији биле забрањене. С обзиром а то да је краља Александра I Карађорђевића пројектовао у идеалног монарха из поменуте тријаде, Љотић је почео предано да му служи. Врхунац те службе био је 1931. године, када је постао министар правде у влади армијског генерала Петра Живковића.³³ Тај положај донео му је велики углед међу следбеницима.³⁴

У време док је био министар правде, Димитрије Љотић је краљу поднео нови нацрт устава државе. Поменути предлог предвиђао је сталешко уређење државе. На пример, било је предвиђено да се избор народних посланика врши општим тајним гласањем, али би кандидате за народне посланике одређивали представници професионалних, сталешких, културних и хуманитарних организација. Пошто краљ Александар I Карађорђевић није прихватио његов предлог устава, рекавши да такво државно уређење не постоји нигде у свету, Димитрије Љотић је, 17. августа 1931, поднео оставку на место министра правде.³⁵ Ипак, и након оставке, подржавао је Шестојануарску диктатуру.

Убрзо по оставци, Љотић се посветио окупљању својих присталица. Током 1934. године ступио је у контакт са два десничарска листа која су излазила у Југославији. Били су то *Отаџбина* (из Београда), у којој је Љотић постао најутицајнији, и недељник *Буђење* (из Петровграда³⁶). Исте године и сам је основао лист под називом *Збор* и за који је активно писао.³⁷ Због тога је убрзо постао један од најпознатијих десничара југословенске оријентације.³⁸

Убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсеју, 9. октобра 1934. године,³⁹ током његове посете Француској, веома је погодило Димитрија Љотића. Тај

³² Атентат је 20. јуна 1928, после жучне расправе, извео народни посланик НРС-а Пуниша Рачић убивши при том двојицу народних посланика Хрватске сељачке странке (ХСС) Павла Радића и Ђуру Басаријека, а ранивши тројицу народних посланика из исте партије (Стјепана Гранђу, Ивана Пернара и председника ХСС-а Стјепана Радића који је касније, 8. августа 1928, умро од рана). Пошто се после овог догађаја појавио страх од распада Југославије и грађанског рата, краљ Александар I Карађорђевић је, 6. јануара 1929, увео диктатуру која је названа Шестојануарском.

³³ Димитрије Љотић је био министар правде од 16. фебруара до 17. августа 1931. године.

³⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81.

³⁵ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 21.

³⁶ Петровград се данас зове Зрењанин.

³⁷ Главни уредник листа *Збор* био је др Богољуб Константиновић.

³⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81.

³⁹ Краља Александра I Карађорђевића убили су, 9. октобра 1934, у Марсеју припадници Хрватске револуционарне организације устава, врховизирана Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) и фашистички режим Италије који је водио Бенито Мусолини. Са краљем Александром тада је убијен и француски министар спољних послова Луј Барту. Сам атентат извео је Величко Керин (познатији као *Владо Черноземски*), припадник врховизиране ВМРО. Врховизирана ВМРО била је про бугарска организација чији је циљ био прикључење Македоније Бугарској. Поред врховизиране ВМРО постојала је и обична ВМРО чији је циљ био стварање независне Македоније. Расцеп у ВМРО на про македонску и про бугарску (врховизирану) струју догодио се још 1901. године.

догађај Љотић је назвао смрћу једног хероја.⁴⁰ Стога је настојао да што пре окупи своје истомислџенике у један политички покрет који ће радити на успостављању органистичке тријаде *Бог-краљ-домаћин*.

Оснивање Југословенског народног покрета „Збор”

Међу разним десничарским и националистичким организацијама, покретима и удружењима (али не само међу њима) смрт краља Александра I Карађорђевића доживљена је као увод у распад и пропаст државе. Због тога су поменуте организације мобилисале све своје снаге да би се томе стало на пут.⁴¹ Истина, још пре убиства краља Александра, Љотић је радио на уједињавању десничарских снага. Неколико дана пре атентата у Марсеју, Димитрије Љотић је, 6. октобра 1934. године у Београду,⁴² организовао састанак на којем је договорено да се отпочне процес уједињавања и стварања широког десничарског покрета југословенске провинијенције. Састанку су присуствовали Љотић са својим присталицама (окупљеним око листа *Збор*), групе окупљене око листова *Отаџбина* и *Буђење* и представници организација Југословенска акција (ЈА) и Здружење борцев Југославије (БОЈ). Договор је постигнут, па су на поменутом састанку донета *Основна начела* и *Смернице* будућег покрета. Његова *основна начела* била су:

1. Срби, Хрвати и Словенци чине југословенску народну, друштвену и духовну заједницу коју везују крвно сродство и осећања исте судбине. Југословенском народу као целини подређују се сви посебни интереси.

2. Вере које су везане за душу народа и изражавају његов поглед на свет и поуздање у Бога јесу битне духовне вредности.

3. Самосвојну југословенску културу у духу својих традиција и на основама човечности израђује народ слободним стваралаштвом. Заштитник овог стваралачког стремљења је југословенска држава. Особеним духовним вредностима (језик, обичаји, итд.) које поједини делови народа уносе у заједницу омогућује се несметан развитак.

4. Југословенска народна заједница мора имати, у друштвеном погледу, свој особни склоп који одговара њеном духу и њеним потребама. Дом као природна основица народна мора бити и друштвена основица народне заједнице. Село ће бити мерило југословенске друштвене политике. Рад мора бити дужност и право сваког појединца, а друштвена корист рада одређује вредност и улогу у заједници. Приватна својина и капитал морају се подредити интересима целине. Слободна, појединачна или удружена прегнућа првенствени су носиоци друштвене делатности чији ће представници бити сталежи. Држава искључује потчињавање једног сталежа другом.

⁴⁰ Димитрије Љотић: *Поводом смрти једног хероја*, Отаџбина, 14. октобар 1934. године.

⁴¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 80.

⁴² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 24.

5. Југословенска привреда (економија) јесте целина чији су односи у међусобној зависности, а основа јој је пољопривреда. Односе и развиће привреде (економије) одређује привредни (економски) план који ће утврђивати привредне (економске) групе уз сарадњу државе.

6. Краљевина Југославија је историјско-политичка неминовност и једино она омогућује опстанак и слободно развиће југословенских народа. Само у оним функцијама које се односе на живот народа као целине, државна власт треба да буде централизована, а у осталим изражена у самоуправи. Свака власт у држави мора бити потпуна и стварна. Исто таква биће и њена одговорност. Само краљ је неприкосновен. Народ ће учествовати у законодавству и вршити надзор над државном управом путем председништва који мора бити израз сталешког уређења и политичког схватања.⁴³

Убиство краља Александра убрзало је преговоре. Други састанак поменутих група одржан је у Загребу, 4. децембра 1934. године.⁴⁴ За председника будућег покрета изабран је Димитрије Љотић, адвокат из Смедерева. За потпредседнике изабрани су др Јурај Коренић, лекар из Загреба и Франк Кондоре, адвокат из Љубљане. На место генералног секретара изабран је професор Велибор Јонић из Београда.

Коначно, 6. јануара 1935. године, на годишњицу увођења Шестојануарске диктатуре, на трећем састанку у стану др Винка Зорца у Љубљани⁴⁵, основан је Југословенски народни покрет „Збор“ (скраћеница од „Здružена борбена организација рада“⁴⁶) на челу са Димитријем Љотићем. Овај покрет одмах се почео бавити разрадом органске филозофије и концепта сталешког друштва, нарочито услед привидног привредног (економског) успеха фашистичке Италије под Бенитом Мусолинијем. Наиме, поменути фашистички вођа (дуче) увео је у Италији органистичко сталешко државно уређење које је донело привидне привредне успехе⁴⁷, што је многе привукло фашизму који им је деловао примамљивије од комунистичког (социјалистичког) државног уређења, са једне, и парламентарне демократије и економског (привредног) либерализма, са друге стране. Љотић и „Збор“ сматрали су задругу основном јединицом друштвеног организовања и то и у економском и у практичном и у теоријско-филозофском смислу.⁴⁸ И сам „Збор“ био је организован, у суштини, као задруга и имао је сталешки карактер.

Од осталих десничарских организација, партија и покрета Југословенски народни покрет „Збор“ (ЈНП „Збор“) разликовао се по снажном култу вође, оличеног у Димитрију Љотићу. Чланство „Збора“ Љотића је звало „Учитељем“ и сматрало га неприкосновеним ауторитетом, често му придајући епитете генијалности и моралне

⁴³ Програм, основна начела и смернице „Збора“ види у: Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова, 102-7-19, *Програм Југословенског народног покрета „Збор“: Основна начела и смернице*.

⁴⁴ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 24.

⁴⁵ Исто, стр. 24-25.

⁴⁶ Jovan Byford, *The willing bystanders: Dimitrije Ljotic, „Shield Collaboration“ and the destruction of Serbia's Jews*, Thematic Collection of Articles *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe* (edited by Rebecca Haynes and Martyn Rady), I. B. Tauris & Co Ltd, London – New York, 2011, p. 297.

⁴⁷ Органистичко сталешко уређење Италије у време фашистичке власти назива се и корпоративизам.

⁴⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 312.

узвишености највишег нивоа.⁴⁹ У зборашком доживљају Димитрија Љотића било је мистичних, квази религијских елемената и то у целом периоду које је провео на челу ЈНП „Збор”, а нарочито после његове смрти 1945. године.⁵⁰ Сам Љотић је, са своје стране, развио врло самопрегорну богобојаљивост и побожност која је више приличила монашком животу него оном међу људима. Може се рећи да су оне имале елементе атипичности са елементима фанатизма. Љотић је почео упражњавати сексуалну апстиненцију, одрекао се меса у исхрани, строго је поштовао постове и остале верске и црквене обичаје. Због честог боравка међу свештенством и монаштвом Српске православне цркве (СПЦ) постао је ватрени следбеник православног мистицизма у чијој је изградњи и сам учествовао.⁵¹ Чланство „Збора” чврсто се држало заједно: чак се и планирано међусобно орођивало и кумовало.⁵² Такође, млађи чланови покрета готово су се увек консултовали старијима и то не само по питањима политике, већ и када се радило о приватним стварима (на пример, тражење дозволе за склапање брака).

Оснивањем „Збора” основана је и његова политичка и обавештајна служба чији је задатак био прикупљање података о свим противницима, посебно комунистима.⁵³ Понела је назив „Одсек С” и у исто време била је и лична телесна гарда Димитрија Љотића и његових сарадника у руководству покрета.⁵⁴ Осим тога, њени задаци били су и заштита чланова „Збора”, самог покрета и његових просторија, распурање „Зборове” штампе, брошура, публикација и сл.⁵⁵

Политичко деловање од оснивања „Збора” до капитулације у Априлском рату

Парламентарни избори 1935. године и расцепи у „Збору”

Убрзо по оснивању „Збора”, Љотић и његов покрет почели су се припремати за учешће на парламентарним изборима 1935. године. Њихова кампања била је бучна и интензивна, али није имала неког посебног ефекта (остављала је утисак да „збораша” има више него што их је заиста било), будући да су на изборима прошли веома лоше. На изборима, одржаним 5. маја 1935. године, ЈНП „Збор” добио је свега 25 705

⁴⁹ Исто, стр. 80.

⁵⁰ Исто, стр. 80. Рецимо, Боровоје М. Карапанџић је у емиграцији о Димитрију Љотићу писао као о „Учитељу” који их је учио „Истини” и „Идеји”. О томе види: Боровоје М. Карапанџић, *Дневник једног емигранта*, Хришћанска Мисао, Београд, 2006.

⁵¹ Управо због необичног начина живота, мистицизма и фанатизма који су прожимали његов јавни и политички рад, јавне наступе, као и због блискости ЈНП „Збора” са богомољачким покретом СПЦ, политички сурпарници и противници често су Димитрија Љотића поспрдно називали *Мита Богомољца* (Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81).

⁵² Исто, стр. 313.

⁵³ Исто, стр. 84., податке такође видети и у: Архив Србије (АС), фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

⁵⁴ Исто, стр. 84., такође видети и АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

⁵⁵ Исто, стр. 84., такође видети и АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

гласова, односно 0,89%⁵⁶ и ниједан посланички мандат. То је довело до великих сукоба унутар покрета, што је имало за последицу расцепе у покрету. Исте године када су одржани парламентарни избори из чланства су иступили и пришли Југословенској националној странци (ЈНС)⁵⁷ Радмило Грчић и Милан Бацак.⁵⁸ Две године касније искључен је и генерални секретар покрета професор Велибор Јонић који је, заједно са Данилом Вуловићем, Миланом Вапом, Данилом Грегорићем и Ђорђем Перићем, пришао Милану Стојадиновићу и његовој коалицији која се звала Југословенска радикална заједница (ЈРЗ)⁵⁹, док се Светислав Стефановић постепено дистанцирао од покрета. Ипак, поменути расцепи нису утицали на политичку активност „Збора”. Наиме, и иначе висок ниво идеолошког фанатизма у покрету само је подигнут на још виши ниво,⁶⁰ а присталице су се све више збијале око Љотића.

„Техничка унија”

Свој политички рад, још пре оснивања „Збора”, а нарочито након његовог оснивања, Љотић је обележио оснивањем сеоских задруга. Једна таква, Савез вођарских и ратарских задруга, налазила се у Смедереву и на њеном челу, у својству председника, налазио се сам Димитрије Љотић. Он је, преко ње (али и других задруга), организовао откуп пољопривредних производа и затим их пласирао на домаће тржиште или их је извозио у иностранство, нарочито Немачку. Рад у задругама Љотићу је донео одређени углед и политичку подршку која је била највећа у његовом смедеревском крају. Међутим, управо у послу са задругама могу се уочити први знаци и корени његовог каснијег колаборационизма са Немцима.

⁵⁶ Највише гласова ЈНП „Збор” је добио у Смедереву и околини у коме се налазио сам Димитрије Љотић и најтврђе језгро покрета.

⁵⁷ Југословенска национална странка (ЈНС), која је заступала идеју интегралног југословенства, била је државна, владајућа и једина дозвољена странка током Шестојануарске диктатуре. Наиме, пошто је краљ Александар I Карађорђевић државним ударом, 6. јануара 1929. године, забранио све политичке странке, временом му је постало јасно да му је неки облик страначког владања ипак био потребан. Због тога је, у мају 1932, преко армијског генерала Петра Живковића, формирао странку под називом Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД). Она је настојала да окупи око себе све присталице и функционере пре шестојануарских грађанских странака који су прихватили краљеву диктатуру. То се, углавном, и догодило, па су, поред поменутог армијског генерала Петра Живковића, у њој били и некадашњи политичари из Народне радикалне странке (НРС) и Демократске странке (ДС) као Никола Узуновић, Божа Максимовић, Милан Сршкић, Коста Кумануди, Војислав Маринковић и још многи други. У јуну 1933. године Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД) мења назив у Југословенска национална странка (ЈНС), а њен нови председник постао је Светислав Хођера, некадашњи шеф кабинета армијског генерала Петра Живковића. Присталице ове странке називане су „борбаши” по званичном листу странке који се називао *Борба*.

⁵⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 280.

⁵⁹ Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ) чиниле су Народна радикална странка, Свесловеначка народна странка и Југословенска муслиманска организација. Странку је најпре водио Милан Стојадиновић, председник Народне радикалне странке (НРС), а после његовог пада, почетком 1939. године, Драгиша Цветковић, нови председник НРС-а.

⁶⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82.

Наиме, 1937. године, у економским контактима са агенцијама из Немачке, Љотић је, преко тзв. „Техничке уније“ покушао да, на вишем нивоу, преко Савеза вођарских и ратарских задруга, организује извоз пољопривредних производа из Југославије у Немачку. Али, наводно је део профита из планиране трговине требало да буде искоришћен за финансирање „Збора“, што би значило да поменути покрет финансира Немачка у којој је у то време на власти био фашистички (нацистички) режим на челу са Адолфом Хитлером. То је изазвало велики скандал у Југославији који се изродио у аферу прозвану „Техничка унија“ у којој је Љотића и његов покрет нарочито нападао тадашњи председник југословенске владе Милан Стојадиновић и његова ЈРЗ који су оптуживали Љотића и „Збор“ за незаконито примање новца из иностранства. И поред свега, ни данас није јасно да ли је читаву аферу исконструирао Милан Стојадиновић ради дискредитовања Димитрија Љотића (кога је Стојадиновић сматрао за конкуренцију) или је заиста била реч о томе да су Љотић и његов покрет примао финансијске дотације од Немачке национал-социјалистичке радничке партије⁶¹ и Адолфа Хитлера.⁶²

Независно од тога да ли је Љотић уистину примао финансијску подршку из Немачке или не, остаје чињеница да је он заиста имао личне контакте са представницима нацистичке (фашистичке) странке међу немачком националном мањином (тзв. фолксдојчерима) у Југославији, а исте године када је избила афера „Техничка унија“, 1937. године, једно отцепљено крило „Културбунда“ (организације немачке националне мањине у Југославији у којој је нацистичка струја победила умерену, 1933. године), које је такође било нацистички настројено, прикључило се „Збору“. Уз то, „Збор“ је од 1937. године издавао чак три листа на немачком језику: *Erwache, Angriff* и *Vaterland*,⁶³ који су били намењени фолксдојчерима.

На нападе Стојадиновића, Љотић није остао дужан. У серији новинских чланака оптужио је Стојадиновића да картелише извоз пољопривредних производа како би уништио своју политичку и економску конкуренцију. Та мучна афера и жестока свађа привукли су пажњу Немаца, па је тако нацистички званичник задужен за сарадњу са страним политичким покретима, Алфред Розенберг, понудио Љотићу и „Збору“ материјалну и финансијску подршку. Међутим, понуда није реализована, јер је поново интервенисао Стојадиновић који је хтео само за себе ексклузивно право сарадње са Немачком и Италијом.⁶⁴

Афера „Техничка унија“ оставила је тежак и мучан утисак у тадашњој Југославији и унела „злу крв“ између Стојадиновића и Љотића. Ипак, није поколебала „Збор“ и његовог вођу који су још једанпут, са новом енергијом и повећаним фанатизмом, ушли у трку за скупштинске мандате.

⁶¹ Немачка национал-социјалистичка радничка партија (НСДАП) званично је име за немачку фашистичку (нацистичку) партију на чијем челу је био Адолф Хитлер.

⁶² Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82.

⁶³ Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП „Збор“ (1934-1940)*, Зборник радова *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* (уредник Зоран Јањетовић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2013, стр. 103.

⁶⁴ Todor Kuljić, *Fašizam: Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1987, str. 229.

Парламентарни избори 1938. године

Кампања „Збора“ током 1938. године била је одраз оне из 1935. године, само сада у појачаној мери. Ипак, она је нагло прекинута када је председник југословенске владе Милан Стојадиновић (који је под утицајем у тексту помињане афере „Техничка унија“ постао велики непријатељ Димитрија Љотића), 18. октобра 1938. године, издао наређење за хапшење Љотића и целог руководства „Збора“, што је и учињено 26. октобра, па је Љотић ухапшен заједно са 32 своја сарадника. То је изазвало жестоке нападе „збораша“ који су остали на слободи. Њима су се прикључили и остали опозициони лидери (који нису подносили Стојадиновића и његову ЈРЗ), тако да су Љотић и његови сарадници пуштени на слободу почетком новембра. Након изласка из затвора, опозициони лидери из тзв. удружене опозиције⁶⁵ нудили су Љотићу да направе заједничку листу за изборе, али је овај, после дужег премишљања, одбио понуду и одлучио да поново, као и 1935. године, на изборе изађе самостално.

Овог пута „Збор“ није успео да води онакву предизборну кампању какву је желео (планирано је да она буде много агилнија и агресивнија од оне из 1935. године), али је ипак, и поред свега, добио нешто више гласова него претходни пут. Наиме, на парламентарним изборима, одржаним 11. децембра 1938. године, ЈНП „Збор“ освојио је 30 734 гласа, односно 1,2%.⁶⁶ Међутим, то овог пута није било довољно за улазак у скупштинске клупе, што значи да није добио ниједан посланички мандат. Али, ни овај неуспех није обесхрабрио Љотића и његове сараднике и присталице, већ је њихова политичка и идеолошка борба са свим противницима настављена несмањеном жестином.⁶⁷ Чак се може рећи да је знатно појачана и радикализована, и прешла чак у физичко насиље.

Радикализација екстремних политичких ставова „Збора“ и примена физичког насиља према политичким противницима

После неуспеха на изборима 1938. године, током следеће године Димитрије Љотић и његов покрет радикализовали су своје и иначе екстремне политичке ставове. Полако су напуштали позицију интегралног југословенства и прихватили екстремну десничарску позицију српске провинијенције.⁶⁸ Међутим, отпочело је и прихватање неких гледишта под утицајем немачких нациста. Наиме, Љотић је, током 1939. године, почео преузимати радикалне форме идеолошког антисемитизма. То се поклапало са јачањем Хитлерове Немачке и њеним првим територијалним проширењима и освајањима. Тако је у свом раду *Драма савременог човечанства* оп-

⁶⁵ Листа удружене опозиције звала се Блок народне слоге, а водио ју је др Влатко Мачек, председник Хрватске сељачке странке (ХСС) (др Влатко Мачек је постао председник ХСС-а после убиства Стјепана Радића у Народној скупштини 1928. године). Поред поменути странке, Блок народне слоге су чиниле и Самостална демократска странка (СДС), Демократска странка (ДС), Земљорадничка странка (ЗС) и Црногорска федералистичка странка (ЦГФС).

⁶⁶ Поново највише у Смедереву и околини.

⁶⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82-83.

⁶⁸ Томе је допринело и потписивање споразума Цветковић-Мачек 26. августа 1939. године и формирање Бановине Хрватске у оквиру Краљевине Југославије.

тужио тзв. „Израил” (под тим појмом се у то време подразумевало тзв. „међународно јеврејство”, ционисти и сл.) за пропаст царске Русије у Октобарској социјалистичкој револуцији 1917. године, светску заверу, настојање да се читав свет уведе у рат ради остваривања сопствених материјалних интереса, итд.⁶⁹ Такође, изразитим антисемитизмом хитлеровског типа одише и Љотићева публикација из 1940. године под називом *Сад је ваш час и област таме*.⁷⁰ На крају, „збораша” су се почели толико дивити Адолфу Хитлеру да су га почели називати „генијални апостол”.⁷¹ Са друге стране, претили су суђењима и ликвидацијама свима који су им се противили, без обзира на то да ли су то били људи нестраначки ангажовани али антагонистички расположени према „Збору” или присталице Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), Комунистичке партије Југославије (КПЈ), Демократске странке (ДС) и других странака, покрета и организација супротстављених „зборашима”. Говорили су им да ће их поменуте казне стићи после слома власти у Краљевини Југославији, јер су се огрешили, како су говорили, о „народну душу”.⁷² Тако је „Збор” коначно прешао на позиције отвореног фашизма (нацизма).

Осим тога, активност „збораша” у овом периоду почела је попримати и елементе насиља.⁷³ Физички су нападани сви противници покрета, а у томе је предњачила омладина покрета (Омладина „Збора” позната и као „Бели орлови”). Они су се нарочито истицали у сукобима са омладином КПЈ (познатијом као СКОЈ⁷⁴), а два таква сукоба произвела су значајне последице за овај десничарски покрет. (први, 23. октобра 1940. године, када су студенти млади „збораша” напали студенте Техничког факултета Универзитета у Београду који су били чланови СКОЈ-а и, други, идућег дана 24. октобра, када су студенти Омладине „Збора” напали студенте скојевце у Студентском дому)

Забрана „Збора” и оставка Милана Недића

Наиме, поменуте инциденте искористили су противници „Збора” из ЈРЗ-а и осталих странака и политичари – нестраначке личности,⁷⁵ да изврше притисак на кнеза намесника Павла Карађорђевића⁷⁶ и Владу, на чијем је челу био Драгиша

⁶⁹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 61.

⁷⁰ О антисемитизму у Краљевини Југославији види, на пример: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918 – 1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008. и Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918 – 1941*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

⁷¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 281.

⁷² Isto, str. 281-282.

⁷³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82-83.

⁷⁴ СКОЈ је скраћеница за Савез комунистичке омладине Југославије.

⁷⁵ Нарочито политичари англофили и противници сила Осовине (Немачке, Италије и Јапана) – др Михаило Константиновић као нестраначка личност, др Срђан Будисављевић из Самосталне демократске странке (СДС) и др Бранко Чубриловић из Земљорадничке странке (ЗС).

⁷⁶ После убиства краља Александра I Карађорђевића у Марсеју, 9. октобра 1934, владао је његов син краљ Петар II Карађорђевић (све до проглашења републике 29. новембра 1945. године). Међутим, пошто је он био малолетан, у његово име владао је (све до државног удара 27. марта 1941), као намесник, његов блиски рођак кнез Павле Карађорђевић.

Цветковић, са захтевом да се „Збор” забрани. Том захтеву је удовољено, па је „Збор” истог дана тј. 24. октобра,⁷⁷ по окончању нереда у Студентском дому, забрањен⁷⁸ и наређено је хапшење његових вођа, што је крајем октобра и почетком новембра 1940. године и учињено када је похапшено око 160 угледних „збораша” (међу њима Ратко Живадиновић, инжењер Симеон Керечки, Владимир Ј. Тенац, др Велимир Даниловић, итд.). Међутим, вођа „Збора” Димитрије Љотић из непознатих разлога није ухапшен, али је жандармерији (полицији) наређено да стално прати његово кретање. Због тога је, почетком новембра 1940, отишао у родно Смедерево одакле се, 14. новембра 1940, успешно изгубио у непознатом правцу, побегавши од надзора власти,⁷⁹ јер је истрага против њега и његовог покрета добијала све неповољнији обрт по њих.⁸⁰

У почетку је истрага била вођена искључиво због напада на студенте скојевце на Техничком факултету и у Студентском дому. Ухапшени „збораша” су се бранили аргументима да не постоји законска и политичка форма на основу које би били осуђени, јер су њихове присталице нападе припаднике забрањене странке⁸¹ (КПЈ и њена омладина СКОЈ су у то време били забрањени у Краљевини Југославији). Међутим, од средине новембра 1940. године истрага је проширена, па је „Збор” оптужен за велеиздајничка дела у три тачке:

1. Сарадња са министром војске и морнарице, армијским генералом Миланом Недићем у припреми државног удара да би се оборила тадашња власт и завео десничарски режим који би се ослањао на силе Осовине (Немачку, Италију и Јапан),⁸²

2. Рад на отцепљењу државне територије;

3. Примање незаконитих финансијских средстава из Немачке.⁸³

Треба поменути да су тадашњи министар војске и морнарице, армијски генерал Милан Недић (каснији председник колаборационистичке владе у окупираној Србији 1941–1944. године) и Димитрије Љотић били у рођачким односима и да су везу одржавали преко Недићевог шефа кабинета, пуковника Милоша Масаловића, који је био члан „Збора”. Недић је, у време док је био министар војске и морнарице, примао писма од Љотића у којима су одређене особе означаване као комунисти, атеисти, англофили, про совјетски оријентисани, антиосовински расположени и слично, уз захтев да буду уклоњени са функција.⁸⁴ Љотић писма није директно слао Недићу већ их је адресирао на пуковника Масаловића који их је затим предавао Недићу. Тада се спекулисало да је, захваљујући Недићу, Љотић користио штампарију Генералштаба

⁷⁷ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 84.

⁷⁸ Званично решење је издато 16. новембра 1940. године (исто, стр. 94).

⁷⁹ Надзору власти тада је избегао и генерални секретар „Збора” Милорад Мојић који, као и Љотић, из непознатих разлога није ухапшен већ је стављен под жандармеријски (полицијски) надзор.

⁸⁰ Љотић се све до 27. марта 1941. године сакривао код пријатеља у Београду.

⁸¹ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁸² Не треба сметнути с ума да се то догађало у јесен 1940. године док је Краљевина Југославија још увек покушавала очувати своју неутралност, дакле, пре приступања блоку сила Осовине у пролеће 1941. године.

⁸³ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁸⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 83.

Југословенске краљевске војске (ГШ ЈКВ) за штампање својих профашистичких новина и списа. Међутим, у званичној истрази, која је спроведена током новембра 1940. године, утврђено је да то није истина, већ да је Љотић илегално штампао своја дела и новине у Ковачици (у Банату) где су пронађени илегална штампарија и материјал и ухапшени одговорни који су одмах приведени правосуђу.⁸⁵

У време док се дешавала афера око „Збора“, без положаја у Влади остао је и армијски генерал Милан Недић. Наиме, он је у Краљевини Југославији стајао на позицијама српског национализма (прво српског, затим интегралног југословенског, а затим поново српског) и конзервативизма са снажно израженим франкофилским сентиментом.⁸⁶ Међутим, после пораза и слома Француске, у сукобу са Немачком (којој се нешто касније прикључила и Италија) у пролеће и лето 1940. године, био је захваћен малодушношћу, дефетизмом и уверењем да нико не може спречити силе Осовине да победе у Другом светском рату који је био у току⁸⁷ и био је, заједно са још неким политичким и војним чиниоцима у Краљевини Југославији, убеђен да Велика Британија не може помоћи, те да би рат са силама Осовине био кобан по земљу.⁸⁸ Када је Мусолинијева Италија, 28. октобра 1940. године, напала Грчку, ситуација по Југославију се додатно искомпликовала. Истог дана, имајући у виду најновији развој догађаја, Милан Недић је кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу поднео меморандум у којем је изложио немоћ Југославије у новонасталим околностима и предложио, како би се ситуација макар мало поправила, моментални напад на Грчку и заузимање Солуна пре него што у њега стигну Италијани. То је, у суштини, био акт издаје према грчком савезнику и отворено сврставање на страну сила Осовине, што је кршило тада прокламовану политику неутралности које се држала Краљевина Југославија. Кнез намесник Павле Карађорђевић и југословенски политички врх прихватили су, на седницама Крунског савета, 28. и 31. октобра и 1. новембра 1940. године⁸⁹, одлуку о заузимању Солуна, али уз оgradu да то треба учинити тек када и ако Грчка капитулира у сукобу са Италијом, а не пре, како је предлагао Недић.⁹⁰ Одлука о заузимању Солуна образлагана је закључком да је за Грчку свакако боље да се у Солуну нађе Југославија него Италија.⁹¹ Италијански одговор на ове југословенске планове било је бомбардовање Битоља 5. и 6. новембра 1940. године, које је касније правдано грешком, иако је суштински било упозорење Југославији да не шаље своје трупе у Грчку. Због свега наведеног, а највише због става

⁸⁵ АЈ, фонд Министарства унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170. Овом приликом се захваљујем колеги историчару са Института за новију историју Србије из Београда др Александру Стојановићу који ми је скренуо пажњу на овај документ.

⁸⁶ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 83.

⁸⁷ Други светски рат отпочео је 1. септембра 1939. године нападом Немачке на Пољску.

⁸⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988., str. 281; Поменути ставови ће Недића касније одвести у колаборацију са окупатором у Другом светском рату.

⁸⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 53.

⁹⁰ Кнез намесник Павле је на седницама Крунског савета говорио да се од њега не може тражити да мучи напада савезничку земљу и то ону из које је долазила његова супруга.

⁹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 53.

да Грчку треба напасти одмах а не по капитулацији, кнез намесник Павле Карађорђевић је извршио притисак на Милана Недића, који је, 6. новембра 1940. године, поднео оставку на место министра војске и морнарице. На његово место постављен је армијски генерал Петар Пешић. Треба рећи и то да, иако је Југославија била званично неутрална, у пракси се није тога доследно придржавала. Храбро је одбила захтев Немачке за транзит помоћи које је ова земља упутила Италији којој није најбоље ишло у рату са Грчком (штавише, губила га је). Са друге стране, омогућила је Грчкој да на тлу Југославије организује складишта хране и муниције.⁹²

„Збор” од забране до државног удара 27. марта 1941. године

Иако је јавност очекивала судски процес ухапшеним „зборашима”, до тога никада није дошло. Наиме, тадашња међународна ситуација налагала је да се читав случај за-ташка и да се о томе ћути.⁹³ Покретање процеса који би индиректно теретио и нацистичку Немачку могао је донети озбиљне проблеме Југославији и угрозити њену прокламовану политику неутралности. Ухапшени „збораша” ипак нису пуштени на слободу. Већина њих, 18. јануара 1941 године, интернирана је у варошицу Брус на обронцима Копаоника, док су остали још раније интернирани по разним другим местима.⁹⁴

„Збор” је после забране рада своју активност, у периоду од краја октобра 1940. до краја марта 1941. године, наставио илегално. Њихова управа – Старешинство наредила је чланству да сачува дисциплину и да сваки члан, који је био на саслушању у жандармерији (полицији), о томе сачини извештај и достави га својим надређенима. Даље акције у овом периоду Старешинство овог покрета усмеравало је нарочито против владе која их је прогонила⁹⁵ и против припадника КПЈ. Такође, Старешинство је наредило да се формирају омладинске радне чете које су званично требале да, у случају избијања рата, помажу војним и жандармеријским (полицијским) јединицама у позадини ради хватања сумњивих лица, лица која шире панику, непријатељских падобранаца и сличних.⁹⁶ Међутим, како ће се показати у Априлском рату, ове чете ће послужити за сасвим друге сврхе. Касније, у току Другог светског рата, оне су постале клице и језгро припадника Српског добровољачког корпуса, колаборационистичке јединице које је народ називао „љотићевци”. Што се тиче штампања листа „Збор”, оно је било забрањено, а лист је проглашен за илегалан. Ипак, лист се и даље појављивао. Иако су влада и кнез намесник Павле Карађорђевић чинили све да се заплене и његово штампање онемогући, „збораша” – упорни и фанатични какви су били, стално су налазили начина да га штампају и растурају.⁹⁷ Због тога се јавила сумња да је „Збор” имао помагаче унутар државне

⁹² Исто, стр. 54.

⁹³ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁹⁴ „Збораша” су остали у интернацији све до 27. марта 1941. године.

⁹⁵ „Збораша” су тврдили да је до њихове забране дошло због утицаја Велике Британије и Сједињених Америчких Држава (САД) као и због притиска прозападних кругова унутар југословенске владе.

⁹⁶ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984., стр. 96.

⁹⁷ Исто, стр. 96-97.

администрације Краљевине Југославије или да је материјал кријумчарен илегално преко границе, уз помоћ немачких нациста.⁹⁸

Међутим, чак и у време када је „Збор” био забрањен, његов вођа Димитрије Љотић обратио се, 25. децембра 1940. године, писмом кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу у којем је побијао оптужбе на свој и рачун свог покрета, оптуживао противнике говорећи да чине безакоња и захтевао да она престану, а да гоњење њега и његовог покрета остане како би се кнез намесник Павле уверио да су оптужбе на рачун „Збора” неистините.⁹⁹ Није познато да ли је кнез намесник Павле Карађорђевић добио ово писмо и да ли је уопште одговорио на њега.

Од државног удара до капитулације у Априлском рату (27. март – 18. април 1941. године)

Велики притисак Немачке на Југославију крајем 1940. и почетком 1941. године резултирао је потписивањем Тројног пакта 25. марта 1941. године у Бечу. Тиме је Југославија приступила силама Осовине (Немачкој, Италији и Јапану). То је изазвало велико незадовољство у земљи, првенствено припадника српског народа и војске, што је довело до демонстрација и државног удара 27. марта 1941. године (предводили су га армијски генерал Душан Симовић и бригадни генерал Боровоје Мирковић), чиме је оборена влада Драгише Цветковића. Кнез намесник Павле Карађорђевић је ухапшен (нешто касније је предат Британцима који су га интернирали у Кенију¹⁰⁰), а краљ Петар II Карађорђевић је проглашен пунолетним и предата му је власт, иако је она била само формална, а у суштини су је држали људи који су извели државни удар. Формирана је нова влада на челу са армијским генералом Душаном Симовићем.¹⁰¹

Сам Љотић није имао непосредна сазнања о припремама за државни удар. Међутим, до њих је, на непознат начин, дошао владика (епископ) СПЦ Николај Велимировић (са којим је Љотић одавно одржавао одређене везе). Владика Велимировић је, по добијању информација о пучу, о томе обавестио Љотића и саветовао га да учествује у њему. Владика Николај је у свом савету отишао још даље и, штавише, рекао Љотићу да би требало учествовати у новој влади ако државни удар успе. Димитрије Љотић је, после краћег размишљања и саветовања са сарадницима, а уверен да је државни удар уперен само против кнеза намесника Павла и Цветковићеве владе¹⁰²

⁹⁸ Исто, стр. 97.

⁹⁹ Димитрије Љотић: *Љотићево писмо кнезу Павлу од 25. децембра 1940*, Наша борба, 12. октобар 1941. године.

¹⁰⁰ Кенија је у то време била британска колонија.

¹⁰¹ У државном удару 27. марта 1941. године одређену улогу имале су и британске обавештајне службе. Наиме, Велика Британија, која се у том тренутку сама борила против нацистичке Немачке и фашистичке Италије (будући да је Француска била капитулирала, а САД и Совјетски Савез (СССР) још увек нису били у рату) желела је пад Цветковићеве владе у Југославији и успостављање нове која би била против осовински настројена. Тиме је Велика Британија желела стећи макар једног савезника на европском континенту који би био против Немачке, Италије и Јапана.

¹⁰² Димитрије Љотић и његов покрет су идеолошко-политички подржавали опредељење Југославије за силе Осовине (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 375.).

који су, прогнали њега и његов покрет, прихватио епископов савет да подржи државни удар.¹⁰³ Нова влада, на челу са Душаном Симовићем, одужила им се тако што су сви „збораша“ из интернације пуштени на слободу, а прекинута су и сви судски поступци који су против њих били у току.¹⁰⁴ Сам Љотић и остали који су били у илегалу сада су поново могли слободно да се крећу и делају. Што се тиче уласка у владу, Љотић и „збораша“ у њу ипак нису примљени, јер су се томе жестоко успротивили неки од Симовићевих сарадника, а нарочито др Бранко Чубриловић.

Иако Симовићева влада није званично отказала Тројни пакт, а Немачкој пуч представила као чисто унутрашње питање Југославије, Хитлер и остали нацисти су одмах наредили напад на Југославију и њено уништење. Хитлер је сматрао да је нова југословенска влада одбацила Тројни пакт, да је била састављена од британских присталица и везана за ту земљу и да је могла, у повољном тренутку, да се повеже са Грчком (која је у то време ратовала са Италијом) и образује јужни европски фронт, чиме би омогућила британским снагама да остану на европском континенту.¹⁰⁵ Уз то, Хитлер је био на становишту да би такав фронт могао озбиљно, са бока, угрозити немачке операције против СССР-а на Источном фронту које су у то време већ увелико биле планиране. Симовићева влада, са друге стране, није била на висини историјског задатка и скоро да није ништа чинила или је то чинила веома опрезно и споро (из страха да се не испровоцира немачко-италијански напад¹⁰⁶), на побољшавању изгледа за одбрану земље. То је, на крају, довело до војне катастрофе у Априлском рату.

Напад Немачке на Југославију (а такође и тзв. Априлски рат) отпочео је 5. априла 1941. године у 22 часа препадом немачких снага на југословенска гранична осигурања, а нарочито на граничне карауле у непосредној близини комуникација преко границе, о чему, из непознатих разлога, југословенска Врховна команда никада није била обавештена.¹⁰⁷ Наредног дана, 6. априла 1941. године, нападу су се прикључиле Италија и Мађарска (која је била у савезу са Силама Осовине).¹⁰⁸ После препада на пограничне патроле, немачке снаге су форсирале Дунав из Румуније (из правца Дробете Турн Северина) око 2 часа ујутру, 6. априла. Те снаге (једна ојачана получета из пука „Бранденбург“ група „Ђердап“ – Ђердапски одред) препадом су заузеле Сипски канал на фронту V југословенске армије.¹⁰⁹ Затим је уследио општи напад праћен масовним бомбардовањем Београда које је почело око 6,45 часова, као и издајом про усташки оријентисаних хрватских јединица у југословенској војсци. Иако су, упркос општем слому и разорном деловању пете колоне, те

¹⁰³ Да преломи и донесе поменути одлуку допринео је и позив од једног од људи који су планирали државни удар – армијског генерала Богољуба Илића Љотићу да учествује у новој влади која би била основана после државног удара.

¹⁰⁴ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 102.

¹⁰⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 386–387.

¹⁰⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 91.

¹⁰⁷ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984, str. 279.

¹⁰⁸ Истог дана, 6. априла 1941, Немачка и Италија су нападе и Грчку.

¹⁰⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine...*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984, str. 279.

дефетизму многих команданата, бројне јединице на појединим секторима фронта пружиле снажан отпор,¹¹⁰ то није променило општу лошу ситуацију, па је Југославија капитулирала 18. априла 1941. године, док су краљ и влада побегли из земље и на крају се сместили у Лондону где су провели цео рат.¹¹¹ Што се тиче Љотића и „збораша“, они се нису часно држали у Априлском рату. Многи од њих нису били вољни да се боре против држава чији су им политички системи били узор политичког и сваког другог деловања, те су стога слабо или никако извршавали своје задатке у војним и жандармеријским (полицијским) јединицама у којима су служили. Поједини од њих чак нису извршавали предвиђене и поверене задатке већ су их саботирали омогућавајући немачким снагама даље напредовање. С пропашћу Југославије и успостављањем окупације, за Љотића и остале „збораше“ наступило је њихових „пет минута“.

Политичко деловање за време окупације и колаборација са окупаторима

Окупаторска подела Југославије

После капитулације Југославија је подељена између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске¹¹². Немачка је анектирала највећи део Словеније (осим области око Љубљане и Новог Места). Италија је анектирала област Љубљане и Новог Места у Словенији, Далмацију од околине Задра до Сплита (закључно са овим градом), сва јадранска острва изузев Брача и Хвара, те Боку Которску са делом црногорске обале (Будва). Мађарска је анектирала Бачку, Барању и Прекомурје у Словенији, док је Међумурје у Хрватској држала под окупацијом. Косово и Метохију (без северног Косова, Вучитрна и Подујева и дела који је обухватао Штрпце, Качаник, Косовску Витину и део Косовског Поморавља јужно од Гњилана), западну Македонију и делове Црне Горе (Тутин, Рожаје, Плав, Гусиње, Тузи и Улцињ) Италија је припојила тзв. Великој Албанији која је била под њеном контролом, док је Црну Гору (којој су припојени и Сјеница, Нова Варош, Пријепоље и Прибој) ставила под управу свога гувернера.

Бугарска је окупирала Македонију, Пиротски (изузев белопаланачког среза) и Врањски округ са Грделичком клисуром (изузев лесковачког, власотиначког и јабланичког среза (седиште Лебане, данас су то општине Лебане и Медвеђа)), област Тимока (десна страна реке, низводно од Зајечара до Дунава) и део Космета (који је обухватао Штрпце, Качаник, Косовску Витину и део Косовског Поморавља јужно од Гњилана). Србија је сведена на преткумановске границе (углавном, пошто су јој формално додати Нови Пазар, север Косова, Вучитрна и Подујево, али и одузети Пирот и Врање) и стављена директно под немачку окупациону управу. Банат је формално остављен у

¹¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 389.

¹¹¹ Сам акт капитулације потписан је 17. априла 1941. године, а ступио је на снагу наредног дана, 18. априла, у 12 часова.

¹¹² Бугарска се прикључила комадању Југославије 19. априла 1941. године и тим чином се аутоматски укључила у Други светски рат.

саставу Србије, али је фактички био под управом Немаца, тј. фолксдојчера.¹¹³ Од Хрватске, Босне и Херцеговине, Срема, Брача и Хвара створена је колаборационистичка Независна Држава Хрватска (НДХ), на челу са екстремним хрватским националистичко-фашистичким усташким режимом Анте Павелића.¹¹⁴ Сама НДХ била је, демаркационом линијом, скоро по половини подељена на немачку и италијанску утицајну зону.¹¹⁵

Успостављање окупационе и колаборационистичке управе у Србији

Прве мере за успостављање окупационог апарата Немачка је донела још пре напада на Југославију. Наиме, 3. априла 1941. године, Одељење ратне управе Команде позадине немачке Копнене војске издало је наредбу којом је предвиђено оснивање руководећег органа целокупне управе за немачко окупационо подручје у Југославији.¹¹⁶ Неколико дана по капитулацији, 20. априла 1941, оформљен је Штаб немачког војноуправног команданта који је представљао највишу инстанцу окупационе управе и којем су биле потчињене све остале окупационе и колаборационистичке институције у Србији. Свега два дана касније, 22. априла, на дужност војног заповедника постављен је генерал-потпуковник Хелмут Ферстер,¹¹⁷ за на-

¹¹³ Од почетка 1942. године, у оквиру умањене Србије стављене под немачку окупациону управу, своју окупациону област добијала је и Бугарска. Наиме, још од почетка окупације 1941. године, одређени број бугарских војника био је распоређен на железничким пругама Ниш–Пирот–Софија и Ниш–Скопље као испомоћ немачким трупама. Међутим, како би се немачке снаге ослободиле за борбу у другим крајевима Југославије и ван ње, Немци су, од почетка 1942. године, предавали Бугарима делове окупирани Србије. То се најпре догодило 15. јануара 1942, када су бугарске трупе запоселе нишки, топлички (седиште у Прокупљу), лесковачки, крушевачки, зајечарски, моравски округ (седиште овог последњег било је у Ћуприји) и подујевски крај на Космету. Друго бугарско проширење догодило се 16. јануара 1943. и оно је ишло све до Дрине, а остварено је запоседањем краљевачког, чачанског, ужичког, рашког, новопазарског и ивањичког краја, као и севера Космета и вучитрнског краја. Коначно, треће бугарско проширење извршено је 1. јула 1943. запоседањем територије све до Дунава на северу. Тако су под непосредном окупацијом немачких трупа у Србији остали само Београд са околином и део територије у западној Србији (оивичена Савом на северу, Дрином на западу, планинама Повлен, Маљен и Суворбор на југу, док је на истоку линија ишла нешто мало источније од долине Колубаре). Треба рећи и то да су бугарске трупе на подручјима које су запоседале биле под немачком врховном командом и да су у свим запоседнутим подручјима ипак остајали одређени контингенти немачких војника. О свему наведеном, види: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945, Međunarodna politika*, Beograd, 1971.

¹¹⁴ Источни Срем са Земуном само је формално био у саставу НДХ, а фактички је био под немачком окупацијом све до 10. октобра 1941. године, када је и фактички предат под власт НДХ. До поменутог датума, у источном Срему, НДХ је имала само цивилне представнике власти, док су војну власт вршиле немачке трупе.

¹¹⁵ О окупаторској подели Југославије у Другом светском рату види: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 25-51.

¹¹⁶ Драган Алексић, *Проверда Србије у Другом светском рату*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002, стр. 129.

¹¹⁷ Немачки окупациони војни заповедници Србије током Другог светског рата били су: генерал-потпуковник Хелмут Ферстер (22. април – 4. јун 1941), генерал-мајор Лудвиг фон Шредер (4. – 18. јун 1941), генерал-мајор Хајнрих Данкелман (18. јун – 16. септембра 1941), генерал пешадије Франц Беме (16. септембар – 4. децембар 1941) и генерал артиљерије Паул Бадер (4. децембар 1941 – 26. септембар 1944). Дана 26. септембра 1944. године, услед надзирања јединица НОВЈ и Црвене армије, институција Штаба немачког војноуправног команданта је угашена. Ради задржавања контроле над окупираним Србијом била је формирана немачка Армијска група Србија којом је командовао генерал пешадије Ханс Гу-

челника његовог Управног штаба (који се бавио цивилним пословима и био одвојен од Војног којем је командовао сам генерал-потпуковник Ферстер) именован је др Харалд Турнер, а за специјалног опуномоћеника за привреду (економију) Франц Нојхаузен који је био и генерални конзул.¹¹⁸

Успостављањем окупационе управе однос према цивилном становништву постао је веома строг и непријатељски (убијање људи, као најекстремнији вид поменутог односа, отпочело је већ 19. априла 1941, свега дан по капитулацији¹¹⁹), а народ у Србији је означаван као вероломан, превратнички, разбојнички и бандитски. Услови живота (и материјални и психички) постали су веома тешки, готово неиздрживи. Све то имаће великог утицаја на касније избијање устанка против окупатора и колаборациониста.

Ипак, Немцима је од почетка било јасно да морају успоставити какву-такву домаћу колаборационистичку управу да би лакше владали. Они су је, у прво време, замишљали као вид техничке подршке на терену, чији би основни задатак био да брине о редовном функционисању државних органа и јавних установа у земљи.¹²⁰ Тако су одлучили да успоставе тзв. Савет комесара у који су ушли представници дела српских грађанских странака који су били германофилски оријентисани још пре рата, као и антикомунистичко настројени жандармеријски (полицијски) функционери.¹²¹ Савет комесара је, по немачком наређењу, формиран 30. априла 1941, док је јавност са тиме упозната 16. маја.¹²² У њему су главну улогу имали некадашњи сарадници Милана Стојадиновића и припадници „Збора”. Сам Љотић није ушао у Савет комесара. Он се Немцима понудио, говорећи да је отворен за сарадњу, али су га они тај пут одбили, проценивши да је изразито непопуларан у Србији, па би тако сметао функционисању колаборационистичке управе. Ипак, прихватили су да у Савет комесара уђу његови сарадници.¹²³

За председника комесарског савета именован је Милан Аћимовић који је у исто време постао и комесар Министарства унутрашњих послова, док су из Љотићевог „Збора” комесари постали инжењер Милосав Васиљевић (за Министарство привреде) и др Стеван З. Иванић (за Министарство народног здравља и социјалне политике). Када је, у августу 1941,¹²⁴ др Гојко Грђић поднео оставку на место комесара

стаф Фелбер. Он се налазио на челу свих немачких и колаборационистичких јединица. Поменута група армија расформирана је 27. октобра 1944. године услед пораза од снага НОВЈ и Црвене армије. Тиме је и генерал пешадије Фелбер остао без свог командног места.

¹¹⁸ *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, 24. април 1942. године.

¹¹⁹ Прва убиства цивила (махом српских) у окупираној Србији догодила су се 19. и 20. априла 1941. у Зрењанину (град се у то време звао Петровград док је још раније био познат као Велики Бечкерек). Поциниоци су били Немци.

¹²⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 125.

¹²¹ У Савет комесара нису ушли чланови Земљорадничке странке, Социјалистичке партије Југославије (СПЈ) и КПЈ.

¹²² Ново време (дневне новине), 16. мај 1941. године.

¹²³ „Збор” је фактички деловао од првих дана окупације, иако је формалну дозволу за рад од немачких окупатора добио 25. маја 1941. године. Наравно, више није користио име Југословенски народни покрет „Збор” већ се сада називао Народни покрет „Збор”. Дакле, префикс „југословенски” био је избачен из имена.

¹²⁴ Није могуће утврдити тачан датум Грђићеве оставке, јер његово писмо, у којем се наводи да подноси оставку, није датирано. Зна се само да је писано током августа 1941.

Министарства цена и надница, на његово место доведен је још један члан „Збора” – Божидар Дарко Петровић. Што се тиче Љотића, он је, после разорне експлозије вагона са муницијом на железничкој станици у Смедереву (муниција је била намењена за немачку војску која се припремала за напад на Совјетски Савез), 5. јуна 1941. године постављен за изванредног комесара за обнову тог града.¹²⁵ Тако је Љотићевом покрету од првих дана окупације омогућено да учествује у колаборационистичкој управи и да на тај начин врши промоцију и реализацију својих идеја и програма који су на изборима пре рата стално доживљавали тежак пораз и да временом, како се ситуација на светским фронтима погоршавала на рачун Немаца, код њих стиче све већу подршку. Што се тиче Савета комесара, он је, крајем маја 1941, уз немачку дозволу,¹²⁶ формирао и своје снаге – жандармерију (полицију) која је била лако наоружана. То је била прва колаборационистичка оружана јединица у окупираној Србији.

Формирање владе „народног спаса” Милана Недића

Сурова окупациона управа, тежак живот, жеља за слободом и покољи српског живља у тзв. НДХ које су вршиле усташе довеле су до устанка народа у Југославији.¹²⁷ Иако су се први отпори окупацији јавили готово одмах након капитулације (наиме, увече 20. априла 1941. године непозната лица пуцала су на немачку патролу у Београду), тек је напад Немачке и њених савезника на Совјетски Савез (22. јуна 1941) довео до устанка. У њему су учествовале две устаничке војске: партизани (Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)), под вођством КПЈ, и четници Драгољуба Михаиловића (Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) или равногорци). Језгро ЈВУО чинили су официри бивше ЈКВ који нису признали акт капитулације. Партизанску војску (формирану 27. јуна 1941) предводио је Јосип Броз *Тито*, генерални секретар КПЈ (који ће на крају рата добити чин маршала), а равногорску пуковник Драгољуб Михаиловић (који је касније унапређиван од југословенске емигрантске владе у Лондону, тако да је на крају имао чин армијског генерала). Устанак је отпочео 7. јула 1941. године акцијама партизана у Србији (устанак се убрзо проширио и на све остале крајеве Југославије и није престајао све до краја Другог светског рата 9/15. маја 1945. године, а резултирао је ослобођењем земље од окупације). Веома брзо, 19. августа 1941, основана је и равногорска војска која се, 31. августа 1941, прикључила устанку.

Устаници су низали успехе. Ослобођени су многи градови и села и створене стране слободне територије. То је уплашило немачке окупационе представнике, тим пре што ни они, а још мање слаби савет комесара са слабо наоружаном жандарме-

¹²⁵ Експлозија од 5. јуна 1941. године изазвала је велике жртве и разарање Смедерева. Рачуна се да је у тој несрећи погинуло око 2 500 људи.

¹²⁶ Жандармерија је формирана крајем маја 1941. а немачке окупационе власти издале су саму дозволу нешто раније, тачније 6. маја 1941. године.

¹²⁷ Првенствено српског, црногорског, македонског и словеначког народа, али су учествовали и делови хрватског и муслиманског (бошњачког) народа, с тим што су та два народа ипак, нажалост, већински подржавали тзв. НДХ.

ријом (полицијом) која у многим случајевима није желела да се бори против својих сународника у устаничким јединицама, па се или предавала или прелазила на њихову страну,¹²⁸ нису били у могућности да смире ситуацију и угуше устанак и поред примене сурових репресалија и злочина. Мислећи да ће тим потезом (уз поменуте сурове и злочиначке репресалије) успети да преокрену ситуацију и одврате српски народ од подршке коју је пружао устаницима, Немци су, средином августа 1941, одлучили да дозволе формирање једне јаче колаборационистичке владе у Србији (као узор узета је колаборационистичка влада која је у то време постојала у Грчкој) са сопственим оружаним одредима који би били боље наоружани.¹²⁹ Међутим, искрсло је питање ко би могао бити на челу једне такве владе. Милан Аћимовић није имао потребан ауторитет, док су остали разматрани кандидати били неподобни из различитих разлога. На крају, Немцима се поново јавио Димитрије Љотић који је предложио свог рођака армијског генерала Милана Недића. Љотић је Немцима скренуо пажњу на Недићев меморандум из јесени 1940. године. Они су прихватили Љотићеву сугестију, па је тако Недић, после дужег убеђивања и размишљања (нарочито од стране др Едмунда Фезенмајера,¹³⁰ немачког дипломате задуженог за задатке од највећег значаја¹³¹), а под утицајем својих ставова о рату, одлучио да прихвати понуду.

Пут за формирање нове колаборационистичке владе отворио је Димитрије Љотић који је својим „зборашима“ који су били чланови савета комесара наредио, 23. августа, да поднесу оставке. Тако је савет комесара пао да би већ 29. августа била формирана колаборационистичка влада Милана Недића коју су њене присталице називале влада „народног спаса“. Ову владу, као и ранији савет комесара, чинили су прогермански оријентисани појединци из дела српских грађанских странака и људи изразите антикомунистичке оријентације. „Збор“ је поново имао своје чланове у влади. То су били министар правде др Чедомир Марјановић и министар народне привреде инжењер Михајло Олћан.¹³² Сам Љотић одбио је учешће у влади, али је вршио велики утицај, тим пре што је убрзо основао своју „зборашку“ војску и био рођак Милана Недића. Осим тога, он је уживао велико поверење Немаца и са њи-

¹²⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015., стр. 133.

¹²⁹ Треба напоменути да колаборационисти у Србији (савет комесара Милана Аћимовића и влада армијског генерала Милана Недића) и Грчкој (влада генерал-потпуковника Георгиоса Цолакоглуа, влада др Константиноса Логотеропулоса и влада Јаниса Ралиса), за разлику од оних у Француској чији је парламент власт пренео на маршала Филипа Петена и тиме му дао неку форму легитимитета, нису имали никакав легитимитет: уместо у политичкој вољи народа сво извориште њихове власти било је у окупатору и везано за његове ратне интересе. О томе види: Александар Стојановић, Душан Р. Бајагић, *Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства*, Зборник радова *Историја и географија: сусрети и прожимања* (уредник Софија Божић), Географски институт „Јован Цвијић“ Српске академије наука и уметности, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 53–88.

¹³⁰ Др Едмунд Фезенмајер је познат и као један од твораца тзв. Независне Државе Хрватске (НДХ). Његово презиме се раније често у нашој историографској и другој литератури писало и изговарало као Везенмајер, иако је правилно Фезенмајер.

¹³¹ Драган Алексић, *Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 319–353.

¹³² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 137.

ма је одржавао личне контакте, а уз то је имао право на интервенције у влади Милана Недића.¹³³ Иако су др Чедомир Марјановић и инжењер Михајло Олћан, у првој реконструкцији Недићеве владе која се одиграла 10. новембра 1942. године, смењени са својих положаја, то се нимало није одразило на утицај „збораша“ у њој, управо због поменутих разлога, а и због тога што су многи „збораша“ остали у влади на местима помоћника министара.

Српски добровољачки корпус (СДК) и „Одсек С“

Будући да се устанак и даље распламсавао, Димитрије Љотић је, почетком септембра 1941, преко министра народне привреде Михајла Олћана, понудио своје даље услуге окупаторима и колаборационистичкој влади Милана Недића тиме што је наговестио да би могао формирати своју „зборашку“ војску која би била релативно добро наоружана и која би се укључила, заједно са немачким и осталим колаборационистичким снагама, у борбе против партизанских и равнорских јединица. Тај предлог је убрзо прихваћен, па је тако, 15. септембра 1941. године, основана Српска добровољачка команда (СДК) (њени припадници су у народу постали познати под називом „љотићевци“) која је била релативно добро наоружана.¹³⁴ За њеног команданта постављен је пуковник Коста Мушички.¹³⁵ Оружане јединице СДК-а настале су од омладинских радних чета покрета „Збор“ основаних пре избијања Априлског рата. Сваки одред СДК-а био је подељен на три чете које су се, пак, делиле на по четири вода.¹³⁶ У ову формацију су, како је „Збор“ прописао, примане само особе које су биле „идеолошки свесне, национално и морално исправне и физички способне“.¹³⁷ Све чете имале су васпитаче из редова студената, учитеља, професора и свештеника. Омладинска организација „Збора“, називана „Бели орлови“, од почетка је у целости укључена у СДК. Идеолошка основа ових одреда била је иста као и целог покрета „Збор“ (фашистичка идеологија, борба против масона, Јевреја, комуниста, западњачког капитализма и уопште свих који нису делили „зборашке“ политичке циљеве и сматрали су да Србија треба бити независна и везана за нацистичку Немачку). У Смедереву су, ради борбе против партизана и равнатора, организовани прави терористички курсеви на којима су „љотићевци“ обучавани како да ликвидирају команданте и истакнуте активисте поменутих устаничких војски.¹³⁸

¹³³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 144.

¹³⁴ Жандармерија, као до тада једина колаборационистичка оружана јединица, такође је у то време ојачана и добила је боље наоружање. Дана 3. марта 1942. године преименована је у Српска државна стража (СДС), мада су њене припаднике у народу звали „недићевци“.

¹³⁵ Команданти Српске добровољачке команде/Српског добровољачког корпуса у Другом светском рату били су: пуковник Коста Мушички (15. септембар – 7. децембар 1941), потпуковник Илија Кукић (9. децембар 1941 – 1. јануар 1943), поново пуковник (од августа 1944. године бригадни генерал) Коста Мушички (1. јануар 1943 – 27. март 1945) и бригадни генерал Миодраг Дамјановић (27. март – 9/15. мај 1945).

¹³⁶ У главној команди СДК-а, као и у штабу сваке његове јединице, све до краја Другог светског рата, налазио се по један немачки официр за везу.

¹³⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992., str. 415.

¹³⁸ Isto, str. 416.

Дана 1. јануара 1943. године, одлуком колаборационистичке владе Милана Недића, Српска добровољачка команда је реорганизована и преименована у Српски добровољачки корпус (СДК). То је урађено с тежњом да ове јединице што више добију војни изглед.¹³⁹ У његовом Статуту, између осталог, писало је да команданта СДК-а поставља председник владе, да преузимање, пријем и распоред осталих лица врши командант СДК-а (с тим што се за подофицире, капларе и редове то право може пренети на потчињене му команданте), да је служба у СДК-у државна и да начелно траје док постоји СДК, да су услови за пријем у СДК: да је пријављено лице српске националности, да није млађе од 18 година, да је беспрекорног владања¹⁴⁰ и потпуно национално и морално исправно, да је физички и ментално здраво, итд.

Од свог формирања 15. септембра 1941, па све до краја Другог светског рата, 9/15. маја 1945. године, када су СДК и покрет „Збор“ коначно уништени од стране јединица НОВЈ, припадници СДК-а су учествовали у бројним операцијама против партизана и равногораца. Упамћени су по својој немилосрдности и суровости у борбама (нарочито према партизанима од којих нису узимали заробљенике). Починили су бројне злочине над припадницима поменутих устаничких војски и њиховим симпатизерима, као и над цивилима. Остали су познати, нарочито по злочинима почињеним у пожаревачком крају и помагању Немцима у стрељању цивила у Крагујевцу октобра 1941.¹⁴¹ Такође, свесрдно су окупаторима помагали у прогонима и убијању Јевреја, следећи своју жестоку антисемитску идеологију. Све то, уз чињеницу да је „Збор“ проповедао фашистичку идеологију, довело је до тога да партизани (као коначни победници у Југославији у Другом светском рату) само припадницима СДК-а и усташама (који су такође следили фашистичку идеју) нису давали могућност амнестије и преласка у јединице НОВЈ.

Осим СДК-а, током целог Другог светског рата деловала је и обавештајна служба „Збора“, звана „Одсек С“, која је, како смо раније у тексту видели, основана 1935. године, заједно са самим Љотићевим покретом. Она је у периоду 1935–1941. године сачинила обимну картотеку и сакупила велики материјал о својим противницима, првенствено комунистима, Јеврејима и масонима за потребе када „Збор“ дође на власт.¹⁴² Све то „Одсек С“ је, са наступањем окупације 1941, предао немачким окупаторима и њиховој тајној политичкој полицији Гестапоу са којим је интензивно сарађивао за све време Другог светског рата.¹⁴³ Разуме се да је и „Одсек С“ био уништен од стране трупа НОВЈ, у исто време када и СДК и „Збор“, и да ни његовим припадницима није давана могућност амнестије и преласка у партизанске јединице.

¹³⁹ Isto, str. 418.

¹⁴⁰ Милисав Секулић, *Добровољачке јединице у формацијама генерала Милана Недића*, Зборник радова *Ратно добровољаштво Југославије у Другом светском рату* (уредник Новица Пешић), Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2005, стр. 202-203.

¹⁴¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 418.

¹⁴² Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 84, податке такође видети и у: АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба СДК и „Збора“*.

¹⁴³ Чињеница да је „Одсек С“ имао обимну картотеку и велики материјал о својим политичким противницима сведочи о томе да је „Збор“ још пре Другог светског рата имао план да, не само политички, већ и физички уништи своје противнике, нарочито комунисте, Јевреје и масоне.

Утицају Димитрија Љотића и „Збора” у раду колаборационистичке владе Милана Недића (1941–1944. године)

Као што је већ речено, Димитрије Љотић и његов „Збор” вршили су велики утицај у колаборационистичкој влади, као и на самог Милана Недића. Многи истакнути припадници овог покрета директно су учествовали у изради бројних планова и пројеката Недићеве колаборационистичке владе. На првом месту била је културна политика. Као што каже историчар др Александар Стојановић, институционално посматрано, за стварање и спровођење културне политике Недићеве владе најзаслужнији су били Министарство просвете, на челу са професором Велибором Јонићем и његовим помоћником – писцем, правником и психологом Владимиром Велмар-Јанковићем, затим Председништво владе на челу са самим Недићем које је имало своје Одељење за пропаганду и политички покрет „Збор” који је имао своју штампу, држао предавања, јавне скупове и индоктринирао омладину.¹⁴⁴ Своје акције они су некада организовали самоиницијативно (али уз благонаклоне погледе колаборационистичке владе и Немаца), а некада у сарадњи са Недићевом владом и окупаторима.

Културна политика Недићеве владе садржала је снажну задржну и сталешку компоненту (и у томе се може видети велики утицај Љотићевог „Збора”). Ове компоненте су се, код колаборациониста, сматрале основним и нераздвојним делом српског националног бића и његове традиције и историје.¹⁴⁵ По колаборационистима, она је почивала на принципу да је појединац у потпуности подређен интересима и захтевима заједнице и то у свим аспектима људског живота. Може се рећи да је културна политика владе Милана Недића имала за циљ да створи тзв. „Нову Србију”, тј. нови вредносни систем и нову културу. Њена културна политика разликовала се од културне политике Краљевине Југославије, тј. била је екстремна, претерано конзервативна и скоро у потпуности изолационистичка и, као таква, није имала широку подршку српског друштва и његових културних кругова, тако да су се колаборационистичке власти (заједно са покретом „Збор”) трудиле да је спроведу на све могуће начине, примењујући репресију и претње.¹⁴⁶ Тако је вршен притисак на београдски Универзитет (са намером да буде „реформисан” по назадним поставкама), примењивани су дириговано издаваштво и строга и свеопшта цензура, те широко злоупотребљаване приватне и јавне установе културе (најпознатија од њих је злоупотреба Српске књижевне задруге од стране њеног „председника”, колаборационисте, наметнутог комесара ове културне установе др Светислава Стефановића, познатог симпатизера фашизма још пре избијања Другог светског рата.

Поред културне политике, утицај „Збора” био је приметан и у просветној политици. „Збораша”, као и остали колаборационисти, укључујући и Милана Недића, стајали су на становишту да је тзв. „Новој Србији” потребан много мањи број интелек-

¹⁴⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 198.

¹⁴⁵ О томе види: Žarko Jovanović, *Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 1/1994, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994, str. 97-107.

¹⁴⁶ И поред свега наведеног, огромна већина културних делатника у Србији није подлегла притисцима и сачувала је свој интегритет у Другом светском рату.

туалациа него што их је просветна политика Краљевине Југославије производила.¹⁴⁷ Сматрали су да је потребно што више стручно оспособљених земљорадника и занатлија. Тежиште у школовању стављено је на „васпитање у националном духу“¹⁴⁸ (наравно, све са екстремних националистичких и шовинистичких позиција и нетрпељивости према другим народима) и приклањању окупацији.¹⁴⁹ Циљ школовања требало је да буде стварање тзв. „новог Србина“ пошто су у време Краљевине Југославије, по колаборационистима, разни јеврејски и комунистички аутори тровали децу и омладину разним „субверзивним“ и „антисрпским“ идејама и идеологијама.¹⁵⁰ Образовање женске деце стављено је у потпуности у колаборационистичку визуру која је сводила жену на улогу домаћице и мајке, што је било у складу са прокламованом ултраконзервативном националном и културном политиком владе Милана Недића и покрета „Збор“, на челу са Димитријем Љотићем.¹⁵¹ Идеолози покрета „Збор“ (а нарочито Боривоје М. Карапанџић) залагали су се за посебан начин рада са децом. По њима, учитељ у „Новој Србији“ мора бити јака, морално и национална профилисана личност која ће својим примером усмеравати ученике. Инсистирало се на томе да учитељи учествују заједно за ђацима у свим активностима, са циљем да се створи посебна веза између њих.¹⁵²

„Збораша“ су се такође залагали за увођење задружних активности међу школском омладином,¹⁵³ а њихова „визија“ васпитања и образовања свој врхунац у целини доживела је у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци за чије је оснивање¹⁵⁴ идеју дао лично Димитрије Љотић који је, заједно са осталим руководиоцима „Збора“, био један од честих гостујућих предавача, као и у тзв. „Недићевом дечјем граду“ у селу Обилићево код Крушевца.¹⁵⁵

Треба напоменути да је школски план и програм у време окупације претрпео велике измене. На захтев Немаца из њих су уклањана сва места из којих би се иоле

¹⁴⁷ Радомир М. Тодоровић: *Наша интелигенција нас је издала*, Наша борба, 24. мај 1942. године.

¹⁴⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 279.

¹⁴⁹ Жарко Милошевић, Ђорђе Стаменковић, *Школство општине Сокобања 1834-1984*, Историјски архив „Тимочка Крајина“ Зајечар, Зајечар, 1984, стр. 64.

¹⁵⁰ М. Скобић: *Питање васпитања српске омладине. Од порнографије до Маркса, од школских клупа до шумских разбојништава... Какову је улогу одиграла и какав је утицај имала јеврејско-комунистичка „књижевност“ у нашој омладини за прошлих двадесет година*, Наша борба, 4. јануар 1942. године.

¹⁵¹ Тако је једна од промотерки колаборационизма у Другом светском рату Вера Пешић писала: *Нова српска жена треба бити природна, скромна, здрава, свесна и сарадница човеку без разматања која ће у својим недрима носити млеко националне обнове и имати пред собом један једини циљ – добро свог народа*. О томе види: Вера Пешић: *Проблем наше жене*, Обнова, 26. јул. 1941. године.

¹⁵² Боривоје М. Карапанџић: *Учитељ у новој Србији*, Наша борба, 14. јун 1942. године.

¹⁵³ Предислав Кубуровић: *Учитељ као покретач задругарства на селу*, Наша борба, 23. август 1942. године.

¹⁵⁴ Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци основан је Уредбом Недићеве владе од 4. августа 1942. године а отпочео је са радом 22. септембра исте године. Распуштен је, услед надирања партизанских и јединица совјетске Црвене армије, 3. октобра 1944. године, свега два дана пре логора Бањица код Београда који је распуштен 5. октобра 1944.

¹⁵⁵ „Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца формиран је 28. јуна 1944. године, а распуштен је, услед продора партизана и Црвене армије, после свега неколико месеци, тј. 3. октобра 1944. године, истог дана када и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

могло закључити да имају субверзивни и антинемачки карактер¹⁵⁶ док су, иницијативом самих колаборациониста, они свођени на оквире окупиране Србије и чишћење од свих успомена и асоцијација на југословенску државу и њену културу. Ишло се дотле да је придев „југословенски“ свуда мењан у „српски“.¹⁵⁷ Наравно, из школског плана и програма избацивани су и сви текстови за које је процењено да имају марксистички или либералистички карактер и тенденције.¹⁵⁸

Национална служба рада за обнову Србије (НСРОС) 1942–1944. године

Да би учврстила контролу над омладином, васпитала је у духу тзв. „Нове Србије“ и од ње створила тзв. „нове Србе“, другим речима да би међу њом пропагирала и учвршћивала екстремни национализам и шовинизам, као и послушност окупатору, колаборационистика влада Милана Недића, и овај пут под огромним утицајем и по предлозима „Збора“ (говорило се да омладина мора бити вођена разумним и искусним старешинством и да је код српског народа то најбоље остварено у „Збору“)¹⁵⁹, одлучила је да, 15. марта 1942. године, оснује тзв. Националну службу рада за обнову Србије (НСРОС). Окупатор је, наравно, дао подршку за њено оснивање, јер је имао користи од њеног рада (поготово на путевима, у објектима, предузећима и у рудницима), а уз то су људи држани подаље од, како се говорило, марксистичке, либералистичке и устаничке пропаганде.¹⁶⁰

Национална служба рада за обнову Србије била је организована, природно, по узору на немачку Радну службу Рајха.¹⁶¹ Њени припадници били су подвргнути режиму строге дисциплине по узору на војничку. За шефа ове организације постављен је „збораш“ др Ђуро Котур, помоћник министра за социјалну политику и народно здравље, а његов заменик постао је професор Милорад Марчетић, такође припадник Љотићевог покрета, који је нешто касније постао нови шеф НСРОС-а уместо др Котура. Служби у овој организацији били су подвргнути сви радно способни Срби од 17 до 45 година старости, а изузете су само особе које су биле упућиване на рад у Немачку, женска омладина и Роми и Јевреји као лица која не уживају грађанска права.¹⁶²

И у НСРОС-у је омладина била подвргнута пропаганди екстремног национализма и шовинизма, а припадници Љотићевог покрета су и овде, као и у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и „Недићевом дечјем граду“ у Обилићеву код Крушевца, били једни од главних предавача. Тако је радна

¹⁵⁶ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 281.

¹⁵⁷ АС, Г-3, ф. 562, 81-36-42.

¹⁵⁸ АС, Г-3, ф. 79, 52-199-41.

¹⁵⁹ Вера Станковић: *Омладина и идеализам*, Наша борба, 12. јул. 1942. године.

¹⁶⁰ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 211.

¹⁶¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 374.

¹⁶² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 212.

обавеза у НСРОС-у коришћена за политичку и националистичку индоктринацију.¹⁶³ Циљ је био изградња „новог Србина“ тј. „новог српског човека“.¹⁶⁴ Ипак, и поред свег напора који су уложили колаборационисти и окупатор, НСРОС није имала неког великог успеха у „васпитању“ омладине, а услед великог продора јединица НОВЈ и совјетске Црвене армије и слома окупаторске и колаборационистичке управе, ова организација је, у лето 1944. године, распуштена.

Пројекат сталешке и сељачке задружне државе (1942–1943. године) и српски цивилни/културни план (1942–1944. године)

Утицај Љотића и његовог покрета примећивао се и у самом пројекту уређења државе који су промовисали Милан Недић и остали његови сарадници који нису били припадници „Збора“. У питању је био покушај стварања сталешке и сељачке задружне државе, а поменуте две идеје су, подсетимо, биле најомилђеније међу „зборашима“. Цео пројекат, на чијој се изради отпочело крајем 1942. године, имао је три основне компоненте: пропагандну, са циљем да мобилише сељаштво у борбу против партизана и равногораца; политичку, са циљем ојачавања ауторитета Милана Недића и покушаја успостављања директнијег контакта његове владе са становништвом и идеолошку, која се уочава и самим називом пројекта државног уређења.¹⁶⁵ Као главни циљ оваквог уређења назначено је обезбеђење и унапређење духовног и материјалног живота Срба, а нарочито ојачавање и оснаживање сељака који су називани сталезом који је најотпорнији према разорним утицајима различитих интернационала. Село је представљано за узор државног и друштвеног уређења и темељ државног и националног живота Србије.¹⁶⁶

Што се тиче државне структуре која је била предвиђена овим пројектом сталешке и задружне државе, она је била следећа. Постојала би општинска, среска и окружна представништва, тј. већа. На челу поменутих административних јединица биле би тзв. старешине (с тим што би се старешине постављале чак и у приватне односе људи, нпр. постојале би старешине породичних задруга и сеоске старешине). Највише представничко тело у земљи био би тзв. државни сабор који би се састојао од 200 државних већника чији би мандат трајао три године. У њега би били делегирани представници срезова, града Београда, корпорација (сталешких организација) и појединци из редова заслужних грађана, а по својој функцији чланови државног сабора били би и сви чланови владе.¹⁶⁷ Избори за државни сабор били би, по предложеном пројекту, врло сложени и апсолутно подређени вољи извршне

¹⁶³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 375.

¹⁶⁴ Симеон Керечки: *Смисао националне службе за обнову Србије*, Наша борба, 1. фебруар 1942. године.

¹⁶⁵ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 319.

¹⁶⁶ Стеван З. Иванић: *Село узор нашег друштвеног уређења*, Наша борба, 8. фебруар 1942. године.

¹⁶⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 323.

власти, тј. владе. Наиме, избори би се вршили у одређеном дану у свим изборним јединицама, а то су срезови, окружна места, град Београд и сталешке организације. Међутим, бирачко право би имао веома узак круг људи. У срезовима би то били општински начелници (општинске старешине) и тзв. „народни прваци” (а то су били истакнути домаћини које одреди окружни начелник, тј. окружни старешина, а у окрузима начелници/старешине округа, њихови заменици, окружни већници и тзв. „народни прваци” које би, у овом случају, одређивала извршна власт, тј. влада.¹⁶⁸). Што се тиче сталешких/корпоративних организација (трговачка, индустријска, занатска, апотекарска, лекарска, адвокатска и инжењерска комора, Савез пољопривредних комора, Савез трговачких удружења, Савез занатлија, Српска заједница рада, Главни задружни савез и Главни савез српских земљорадничких задруга), оне би требало да бирају по једног представника за државни сабор, док би 80 представника постављао лично председник владе по свом избору.¹⁶⁹ Право да буде изабран имао би сваки Србин (само мушкарци), старији од 30 година, који није осуђиван за тзв. „нечасна дела”. Предвиђено је да се гласање врши јавно, прозивком. Државни сабор био је замишљен као саветодавни орган који би расправљао она питања која пред њега изнесе, не чак ни влада, већ само њен председник, дакле Милан Недић. Његово сазивање било би у надлежности владе која би именovala и председника поменутог тела.

Било је замишљено да на самом челу државе буде влада, тј. врховна државна управа, која би представљала државно и народно политичко вођство. На њеном челу био би државни старешина који би у исто време био и председник владе и вођа народа. Државни старешина имао би неограничену власт – давао би опште државне смернице, како влади/врховној државној управи, тако и државном сабору, а преко њега и целом српском народу.¹⁷⁰ Међутим, како је судбина окупиране Србије била у немачким рукама, тако је и судбина овог пројекта била у њиховим рукама. Немци нису желели да се у Србији успостави било каква јака управа (макар она била и колаборционистичка), тако да је поменути пројекат српске сталешке и сељачке задружне државе пропао почетком 1943. године, иако су српски колаборационисти планирали да га касније опет покрену.

Неки „збораши” (на пример, инжењер Милосав Васиљевић) учествовали су и у писању тзв. српског цивилног/културног плана. То је био општи план националног живота у Србији у мирнодопским условима. Наравно, колаборационисти су претпостављали да ће у рату победити Немачка и њени савезници, па би тако то био план развоја Србије у нацистичкој Европи, који је, у време окупације, израђиван по налогу Велибора Јонића¹⁷¹ и Владимира Велмар-Јанковића¹⁷². Рад на њему отпочео је крајем 1942. године и био је подељен на четири сектора: биолошки, духовни, економски

¹⁶⁸ Исто, стр. 323-324.

¹⁶⁹ Исто, стр. 324.

¹⁷⁰ Исто, стр. 324.

¹⁷¹ Професор Велибор Јонић је пре Другог светског рата једно време био припадник „Збора”, штавише генерални секретар тог покрета.

¹⁷² Велибор Јонић је свесрдно помагао овај план, али је његова „душа” и главни иницијатор био Владимир Велмар-Јанковић.

(привредни) и технички, а био је присутан и одређени број ван секторских и међу секторских питања. План је почивао на три основне тачке: деполитизацији, континуитету (дакле, да не зависи од промене власти у држави) и национализму, тј. вредносном уређењу живота према српским националним вредностима (али опет у њиховој екстремној варијанти). Треба рећи да српски цивилни/културни план ипак није био нешто за шта се „Збор” званично залагао и да су они његови чланови који су учествовали у његовој изради то чинили самоиницијативно, а не по наређењу својих надређених. Што се тиче судбине овог плана он, као и српска сталешка и сељачка задружна држава, никада није заживео. Због савезничких бомбардовања, надирања партизанских јединица и јединица совјетске Црвене армије и слома окупаторске и колаборационистичке управе, у лето 1944. године, рад на њему је престао, а све списе српског цивилног/културног плана Владимир Велмар-Јанковић је похранио у сеф Народне банке у Београду, где су их, по ослобођењу исте године, заплениле јединице НОВЈ.¹⁷³

Слом окупаторске и колаборационистичке управе у Србији и њено ослобођење, покушај стварања антикомунистичке војске у Словенији, смрт Димитрија Љотића и крај Другог светског рата

Дана 28. јула 1944. године, са подручја Берана и Андријевице у Црној Гори,¹⁷⁴ јаке снаге НОВЈ коначно су кренуле у дуго планирани продор у Србију¹⁷⁵ са циљем да се споје са локалним партизанским одредима (који су нарочито у јужној и источној Србији држали веће слободне територије) и да затим крену у опште ослобађање Србије као највећег и најважнијег дела Југославије. Са друге стране, кроз Румунију и Бугарску је ка Србији, у свом ослободилачком налету, незадрживо напредовала совјетска (руска) Црвена армија. Поменути догађаји изазвали су праву панику међу српским колаборационистима која се још више појачала када су на тло Србије (Југославије), код Кладова, 29. септембра 1944, ступиле јединице Црвене армије и спојиле се са снагама НОВЈ. Колаборационисти су, будући да су у потпуности били везани за силе Осовине, заједно са немачким окупаторима, покушавали да пруже отпор партизанима, а од краја септембра и Црвеној армији, али било је јасно да борбу за Србију не могу добити. Тако је, од средине септембра 1944, почело велико повлачење окупаторских и свих колаборационистичких јединица на запад, према Аустрији, Италији и Немачкој. Званичницима владе Милана Недића, Љотићевог „Збора” и свим осталима који су сарађивали са окупаторима није преостало ништа друго него да бекством спаса-

¹⁷³ О српском цивилном/културном плану види: Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012.

¹⁷⁴ Đorđe Knežević, Bogdan Smiljević, Dragoljub Tmušić, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 266.

¹⁷⁵ Поред поменутих партизанских јединица са подручја Берана и Андријевице у Црној Гори, у Србију су убрзо ушле и партизанске јединице са подручја Дурмитора и Пљеваља (такође у Црној Гори) и са подручја Рогатице и Вишеграда у Босни и Херцеговини (БиХ) (исто, стр. 266).

вају живе главе.¹⁷⁶ Београд, главни град Србије и Југославије, ослобођен је садејством јединица НОВЈ и Црвене армије, после жестоких уличних борби, 20. октобра 1944. године, а скоро цела територија Србије ослобођена је (сем малих делова данашње општине Шид, преко које се простирао Сремски фронт), 19. јануара 1945. године, када су немачке трупе истеране из Шида.

Иако се ситуација одвијала веома неповољно по њих, српски колаборационисти (а међу њима и Љотић са својим присталицама), који су се преко Босне и Херцеговине и Хрватске, заједно са окупаторима, повлачили на запад, и даље су гајили одређене наде да ће се вратити у Србију. Наиме, они су, делом због ратне психозе и пропаганде, а делом због немања алтернативе, веровали у сасвим нереални сценарио о скором распаду антифашистичке коалиције (АК) и сукобу капиталистичких чланица тог савеза (САД и Велике Британије) са Совјетским Савезом као комунистичком чланицом АК-е. Сви они су зато тежили да сачувају своје оружане снаге како би се у датом тренутку сврстали на страну капиталистичких држава у борби против Совјетског Савеза и нових југословенских власти предвођених КПЈ. Зато им је била потребна и одређена територија, а као погодну су означили Словенију, као најзападнији део Југославије који је био у директном контакту са Италијом и Аустријом у којој би биле, сматрали су, распоређене америчке и британске трупе. Словенију је осталим колаборационистима предложио управо Димитрије Љотић.¹⁷⁷ Он је замишљао да по сваку цену треба спречити потпуно ослобађање Југославије. Затим је планирао да у Словенији састави снажну антикомунистичку војску, састављену од свог СДК-а, Недићевог СДС-а, словеначких колаборационистичких јединица званих Бела гарда¹⁷⁸ и од делова колаборационистичких јединица хрватских домобрана¹⁷⁹, која би у датом тренутку, тј. када почне сукоб капиталистичких чланица антифашистичке коалиције са Совјетским Савезом, кренули у напад на власти и војне снаге Југославије предвођене КПЈ, поразила их и омогућила повратак краљу Петру II Карађорђевићу у земљу. У првим месецима 1945. године у Љубљани Љотић је чак успоставио контакт са челницима словеначких колаборациониста и постао централна личност окупљања свих антикомунистичких снага. Тако се у један мах чинило да се његов план о стварању антикомунистичке војске остварује.

¹⁷⁶ Димитрије Љотић, заједно са огромном већином својих сарадника и присталица, као и Милан Недић, његови министри и већина осталих сарадника, побегли су из Београда 4. октобра 1944. године. Неки од Љотићевих и Недићевих сарадника побегли су и раније, средином и крајем септембра 1944. године.

¹⁷⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 399.

¹⁷⁸ Познати су и под називом Словеначка домобранска легија.

¹⁷⁹ Хрватско домобранство (познато и као хрватски домобрани) не треба мешати са Усташком војницом (познатијом као усташе). Наиме, у домобранима (који су били редовна војска тзв. НДХ) били су бројни и мобилисани хрватски сељаци и грађани који нису желели да се боре или нису делили фашистичку идеологију, док су у усташама били само они људи који су прихватили фашизам и екстремни хрватски национализам. Можда би најбоље поређење домобрана и усташа било са немачким војним снагама где би Хрватско домобранство било отприлике исто што и Вермахт (редовна немачка војска), а Усташка војница исто што и СС јединице (декларисани наци-фашисти и екстремни немачки националисти). Љотић у својој планираној антикомунистичкој војсци није желео усташе, будући да се „збораша“ и усташе (иако су обе формације прихватиле фашизам) нису међусобно трпели, јер су први били присталице екстремног српског, а други екстремног хрватског национализма.

Али, нешто пре поноћи 11. априла 1945. године, отпочела је велика офанзива НОВЈ на Сремском фронту који је пробијен наредног дана, 12. априла (тог дана су ослобођени и мали делови општине Шид које су држали Немци, усташе и домобрани, па се може рећи да од тог дана на територији Србије није више било ниједног непријатељског и колаборационистичког војника). Следећег дана, 13. априла, ослобођењем Винковаца у Хрватској разбијене су и последње немачко-колаборационистичке линије на Сремском фронту, тако да је пут НОВЈ на запад био широм отворен. Тај догађај је веома уздрмао поменуте колаборационисте који су се окупљали у Словенији, а убрзо се десио догађај који их је потпуно дотукао.

Наиме, Димитрије Љотић је тих дана неуморно обилазио своје и остале колаборационистичке јединице у Словенији, бодрећи их да одрже дух и да се припреме за борбе са трупама НОВЈ које су се, из дана у дан, неумитно приближавале. У Трсту у Италији, у којем су се у то време налазиле немачке трупе, састао се са високим чиновником немачког Министарства спољних послова Херманом Нојбахером, а тема је била пут српског патријарха Гаврила I Дожиха и владике Николаја Велимировића у Велику Британију и САД, где су намеравали да траже подршку за борбу против партизана у Југославији. Пошто се Нојбахер сложио са поменутим путем двојице званичника СПЦ (пут је, иначе, предложио Љотић), почеле су припреме за њихов полазак. Али, пре него што су кренули, патријарх Гаврило I и владика Николај затражили су да се посаветују са Љотићем који је, уз то, требало да им преда неке материјале које је желео да достави владама Велике Британије и САД.¹⁸⁰ Наиме, Љотић се надао да ће убрзо избити сукоб између савезника у антифашистичкој коалицији и да ће његов покрет и остали колаборационисти добити помоћ од поменутих влада у борби против јединица НОВЈ. Тако је, 23. априла 1945. године, Љотићу и његовим сарадницима (који су тада боравили у Илирској Бистрици) стигао позив од патријарха Гаврила I и владике Николаја да дођу у Италију, у град Горицу, да се посаветују и да им предају поменуте материјале за владе Велике Британије и САД. Истог дана, око 15 часова, Димитрије Љотић и његови сарадници (Ратко Живадиновић који је био за воланом, инжењер Светолик Лазаревић и судија Јован Сарачевић) кренули су аутомобилом ка Горици. Уз пут су, по договору, требало да сврате у градић Пивка (тада се звао Свети Петар) где би им Јаков Љотић, брат Димитрија Љотића, дао још неке материјале за патријарха Гаврила I и владика Николаја. Међутим, Јаков није дошао у Пивку већ је остао у Постојни (у којој је у то време борао), па је Димитрије Љотић одлучио да прво оду тамо и да затим наставе пут ка Горици. Међутим, то је одузело много времена, па су путовање морали наставити ноћу.¹⁸¹ Пре поноћи стигли су до Ајдовшчине код које се налазио мост порушен у једном од многобројних налета британске и америчке авијације. Испред моста био је знак упозорења који је у исто време показивао и правац којим треба обићи рушевине. Али, како је за воланом седео Ратко Живадиновић који је слабо видео иако је носио наочаре, он није приметио знак упозорења већ је, пуном брзином ударио у порушени мост, после чега се аутомобил сурвао у провалију. Димитрије Љотић је од удара остао на месту мртав, док су остали били тешко повређени, нарочито Жи-

¹⁸⁰ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 327.

¹⁸¹ Исто, стр. 327.

вадиновић који је умро неколико дана касније.¹⁸² Тако је покрет „Збор” остао без свог оснивача и вође. После два дана, 25. априла, Љотић је сахрањен у једној крипти код града Горице¹⁸³.

Истог дана, 25. априла, после сахране Димитрија Љотића, за новог вођу „Збор-а” проглашен је Јаков Љотић, брат Димитрија Љотића, који је био шеф Обавештајне службе СДК-а и један од начелника у кабинету председника колаборационистичке владе Милана Недића. Међутим, покрет „Збор” под новим вођом више није могао имати толики утицај као пре. Тако је настала ситуација у којој је огромна већина „збораша” и осталих колаборациониста почела да се бави питањима како да што пре побегне из Југославије у Италију и Аустрију, где би се предали британским и америчким трупама и како да, затим, не буду изручени новим југословенским властима предвођеним КПЈ. Четири дана касније, 29. априла, један део колаборационистичких јединица (међу њима и део СДК-а) и званичника (међу њима и део „збораша”) отпочело је, пред наступајућим јединицама НОВЈ, повлачење у Италију, на подручје Удина. Али, у градићу Палманова, нешто пре Удина, дочекали су их Британци који су их, 5. маја, разоружали и послали у логор Форли код истоименог града у северној Италији. Крајем септембра 1945, пребацили су их у логор Еболи, код истоименог града јужно од Напуља на самом југу Италије. Други део колаборационистичких јединица и званичника (међу њима, наравно, и припадника СДК-а и „збораша”) пред трупама НОВЈ побегао је, 11. маја 1945, у Аустрију. Код села Унтерберген, у близини Клагенfurта,¹⁸⁴ дошли су, 12. маја, у контакт са британским трупама које су их разоружале и одвеле у логор Ветриње код Клагенfurта.¹⁸⁵ Трећи део колаборационистичких јединица и званичника (међу њима и СДК-оваца и „збораша”) није се успео извући из Југославије. Наиме, 15. маја 1945. године, у селу Зидани Мост код Лашког, командант немачких трупа Југоистока генерал-пуковник Александер фон Лер потписао је капитулацију свих немачких и њима потчињених колаборационистичких снага у Југославији, чиме су окончане борбе у Другом светском рату на тлу Европе.¹⁸⁶ Све немачке и колаборационистичке снаге и званичници који су се тог дана затекли на тлу Југославије после капитулације, одведени су у заробљеништво.

Што се тиче судбине колаборациониста (међу њима и људи из Љотићевог покрета), део њих Британци су изручили југословенским властима и било им је, заједно са једним делом који је заробљен у Југославији, суђено за кривична дела издаје и почињених ратних злочина, после чега су осуђени или на смртне или на вишегодишње затворске казне. Други део, који је заробљен у Југославији, није доспео на

¹⁸² Исто, стр. 327.

¹⁸³ После разграничења између Југославије и Италије по Париском мировном уговору из 1947. године, град Горица остао је у Италији, али је крипта у којој се налази Љотићево тело припала Југославији. На том месту је убрзо подигнут град Нова Горица тако да се данас Љотићево тело налази у том граду.

¹⁸⁴ На словеначком језику град се зове Целовец.

¹⁸⁵ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 330.

¹⁸⁶ Немачка је капитулирала 9. маја 1945. године, али су немачке трупе на неким местима још увек пружале отпор. Тако се део немачких снага у Чешкој (тада Чехословачкој) предао 11. маја, док су се немачке јединице у Југославији предале 15. маја 1945. године, што је, како смо рекли, био крај борби у Другом светском рату на тлу Европе. Борбе у свету окончане су 2. септембра 1945. године капитулацијом Јапана, а тај дан се сматра званичним завршетком Другог светског рата.

суђење, већ је стрељан одмах по заробљавању. Али, део колаборациониста који су били у логорима у Италији и Аустрији није дочекао суђења и казне већ је, после неколико месеци, премештан у логоре у британској окупационој зони у Немачкој (нарочито код градова Минстер и Дипхолц). Тамо су се суочили са комисијом којој је председавао британски генерал-мајор Фицрој Маклин¹⁸⁷. Комисија је била задужена да да коначну оцену ко ће од њих бити изручен Југославији, а коме ће бити дозвољено да се трајно настани у емиграцији.¹⁸⁸ Део њих био је изручен¹⁸⁹, али како се рад Маклинове комисије отегао до средине 1947. године и већ се наслуђивао почетак тзв. хладног рата између капиталистичког Запада и социјалистичког (комунистичког) Истока, већем делу је дозвољено да се настани у емиграцији.

Они „збораша“ којима је пошло за руком да се трајно настани у емиграцији и даље су одржавали међусобни контакт. Иако сам „Збор“ више није постојао, они су се и даље дружили и држали заједно, оснивали своје огранке, орођавали се и кумовали једни другима. Другим речима, понашали су се на исти начин као док су живели у Србији и Југославији. По иностранним земљама у емиграцији, огранке су организовале по задржном и сталешком принципу и даље непрестано радећи на ширењу и промоцији својих политичких идеја међу другим емигрантима.¹⁹⁰ Такође, и даље је била распрострањена пракса да су се млађи чланови тих огранака готово увек консултовали са старијима када се радило како о политичким, тако и о приватним стварима. Поменути огранци „збораша“ у иностранству одржали су се до данашњих дана. Водећу улогу у њима имају потомци оснивача и првих вођа и припадника „Збор-а“ тј. њихова деца и унуци.¹⁹¹ У Србији, Босни и Херцеговини (ентитету Република Српска) и Црној Гори, пак, иако одређене мање десничарске групе и организације, као и потомци неких припадника „Збора“ хвале Љотића и његов покрет, нема никаквих организованих покрета и огранака који би били наследници или би се могли довести у директну везу са Димитријем Љотићем и „Збором“.

Закључак

На подручју бивше Југославије често се хвале различити колаборационисти (било да су они српски, хрватски, муслимански или неки други), па је неопходно стално подсећање на идеологију фашизма и нацизма којој су они служили на разне начине. Та идеологија је, несумњиво, најгора у дугој историји људског рода. Амерички писац Херман Воук у својој књизи *Рат и сећања* (која је белетристичко а не

¹⁸⁷ У нашој историографској и другој литератури дуго времена, па и данас, често се презиме овог британског генерал-мајора изговара и пише или као Маклејн или као Меклејн. Међутим, његово презиме се исправно изговара и пише Маклин.

¹⁸⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 400-401.

¹⁸⁹ Њима се у Југославији судило за издају и почињене ратне злочине. Део њих је стрељан, а део осуђен на вишегодишње казне затвора.

¹⁹⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 313.

¹⁹¹ Исто, стр. 313.

историографско дело), даје тачну оцену те идеологије, која је 30-тих и 40-тих година XX века чврсто завладала у силама Осовине, а нарочито Немачкој. Наиме, Воук пише: *Национал-социјалистичка Немачка била је, чини се, нешто сасвим ново у историји људског друштва. Њени корени су били стари, тло на којем је израсла било је старо, али по својој природи била је мутант. У старом веку, Спарта и имагинарна Платонова република биле су тек њени веома магловити наговештаји. Иако је Хитлер обилно крао идеје од сваког од кога је стигао, ни једно по ређење са било којим прошлим и савременим политичким системом не може се одржати. Ни један филозоф, од Аристотела до Маркса, Ничеа и филозофа данашњих дана, никада није предвидео нешто такво и ни један није за појаву таквог система нашао никакву основу у људској природи. Трећи Рајх¹⁹² провалио је у историју као изненађење. Живео је само дванаест година. Нестао је. Историчари, социолози, филозофи и политиколози још увек збуњено прекопавају по брдима до тада непознатих и неслућених чињеница о људској природи и друштву које је оставио иза себе... Језива крвава мрља коју је национал-социјалистичка Немачка оставила на целом човечанству, мрља која се још увек шири и још увек збуњује, представља радикално, иако често у страну потискивано, питање савременог људског друштва...*¹⁹³

Нацифашистичкој идеологији не сме се дозволити да у било ком погледу (будући да, нажалост, никада није у потпуности нестала) доживи нови успон и владавину, тим пре што се у данашње време чини да она ипак доживљава нови успон, истина не као пре седамдесет-осамдесет година, али је то свакако звоно за узбуну. Овај чланак је, надамо се, један скроман допринос напору да се тој пошасту стане на пут.

Литература и извори

[1] Алексић Драган, *Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године*, Зборник радова Срби и рат у Југославији 1941. године (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.

[2] Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002.

[3] Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова, 102-7-19, *Програм Југословенског народног покрета „Збор“: Основна начела и смернице*.

[4] Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170.

[5] Архив Србије (АС), Г-3, ф. 79, 52-199-41.

[6] Архив Србије (АС), Г-3, ф. 562, 81-36-42.

[7] Архив Србије (АС), фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Збор-a“*.

[8] Byford Jovan, *The willing bystanders: Dimitrije Ljotic, „Shield Collaboration” and the destruction of Serbia’s Jews*, Thematic Collection of Articles *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe* (edited by Rebecca Haynes and Martyn Rady), I. B. Tauris & Co Ltd, London – New York, 2011.

¹⁹² Нацистичка Немачка се називала и Трећим Рајхом.

¹⁹³ Herman Vouk, *Rat i sjećanja*, 3, „Otokar Keršovani”, Opatija, 1986, str. 42-43.

- [9] Васић Драгиша, *Карактер и менталитет једног поколења. Деветсто трећа*, Прo-света, Београд, 1990.
- [10] *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, 24. април 1942.
- [11] Vouk Herman, *Rat i sjećanja*, 3, „Otokar Keršovani”, Оpatија, 1986.
- [12] Драгосављевић Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП „Збор” (1934-1940)*, Зборник радова *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* (уредник Зоран Јањетовић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2013.
- [13] Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslaven-sko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.
- [14] Иванић Стеван З.: *Село узор нашег друштвеног уређења*, Наша борба, 8. фебруар 1942.
- [15] Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
- [16] Jovanović Žarko, *Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 1/1994, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994.
- [17] Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига 1, Centar-film, Prizma, Београд-Крагујевац, 1995.
- [18] Карапанџић Боривоје М., *Дневник једног емигранта*, Хришћанска Мисао, Београд, 2006.
- [19] Карапанџић Боривоје М.: *Учитељ у новој Србији*, Наша борба, 14. јун 1942.
- [20] Керечки Симеон: *Смисао националне службе за обнову Србије*, Наша борба, 1. фебруар 1942.
- [21] Кнежевић Ђорђе, Smiljević Bogdan, Tmušić Dragoljub, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980.
- [22] Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.
- [23] Коџовић Боголjub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- [24] Кубуровић Предислав: *Учитељ као покретач задругарства на селу*, Наша борба, 23. август 1942.
- [25] Kužidlovski Kristijan, *The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.
- [26] Kuljić Todor, *Fašizam: Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1987.
- [27] Љотић Димитрије: *Љотићево писмо кнезу Павлу од 25 децембра 1940*, Наша борба, 12. октобар 1941. године.
- [28] Љотић Димитрије: *Поводом смрти једног хероја*, Отаџбина, 14. октобар 1934. године.
- [29] Милосављевић Борис, *Балкански ратови, Летопис Матице српске*, књига 491, све-ска 3, Матица српска, Нови Сад, 2013.
- [30] Милошевић Жарко, Стаменковић Ђорђе, *Школство у општини Сокобања 1834–1984*. Историјски архив „Тимочка Крајина” Зајечар, Зајечар, 1984.
- [31] Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Međunarodna politika, Beograd, 1971.
- [32] Mos Džordž L., *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- [33] Недок Александар С., *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916. Рад војносанитетске службе*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2006.

[34] Недок Александар С., Поповић Бранислав, Тодоровић Вељко, *Српски војни санитар у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2014.

[35] Ново време (дневне новине), 16. мај 1941. године.

[36] Нушић Бранислав Ђ., *Реторика. Наука о беседништву*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д., Београд, 1938.

[37] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Nolit, Beograd, 1988.

[38] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, II, Nolit, Beograd, 1988.

[39] Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.

[40] Пешић Вера, *Проблем наше жене*, Обнова, 26. јул 1941. године.

[41] Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

[42] Радивојевић Васо, Страхинић Драгиша, Миновски Димче, *Санитетска транспортна средства у ратовима Србије од 1912 до 1918 године у слици и речи*, Српско-македонско друштво „Срма”, Битољ, 2015.

[43] Секулић Милосав, *Добровољачке јединице у формацијама генерала Милана Недића*, Зборник радова *Ратно добровољаштво Југославије у Другом светском рату* (уредник Новица Пешић), Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2005.

[44] Скобић М.: *Питање васпитања српске омладине. Од порнографије до Маркса, од школских клупа до шумских разбојништава... Какву улогу је одиграла и какав утицај је имала јеврејско-комунистичка „књижевност” у нашој омладини за прошлих двадесет година*, Наша борба, 4. јануар 1942. године.

[45] Станковић Вера: *Омладина и идеализам*, Наша борба, 12. јул 1942. године.

[46] Стефановић Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*. Народна књига, Београд, 1984.

[47] Стојановић Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015.

[48] Стојановић Александар, Бајагић Душан Р., *Колаборација у окупираној Европи 1939 – 1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства*, Зборник радова *Историја и географија: сусрети и прожимања* (уредник Софија Божић), Географски институт „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.

[49] Стојановић Александар, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012.

[50] Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984.

[51] Тодоровић Радомир М.: *Наша интелигенција нас је издала*, Наша борба, 24. мај 1942.

[52] Ђоровић Владимир, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини за време Светског рата 1914–1918*, Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 1996.